

יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו

ש"י עגנון

ברנר קידש את חייו במיתתו וקידש את מיתתו בחייו. טהורים וזכים היו חייו, לא נמצא בהם שמץ פסול. לא ביקש כבוד לעצמו ולא רדף אחר הממון ועל אחרים לא התנשא. חבר היה לכל נדבא, אח וריע לכל אדם.

מבני העניים יצא ברנר ומעוני אל עוני הלך. מבית אביו העני לשיבה של תורה, ומשיבה של תורה לעמלה של פרנסה. בנפשו הביא לחמו. פרוסה כשרה מיגיע כפיו. באהבה ובחיבה קיבל עליו את גזירת העניות, לא קבל ולא התאונן. אדרכא הוא עשאה עטרה לכל ימי חייו. ואפילו כשניתן לו להחליף את אורח חייו בחיים טובים לא החליף ולא שינה. עושה היה כפועל ונהג בעצמו כשכיר יום, שאין לו אלא שכר פעולתו בדוחק ובצמצום.

לא אתעכב על עבודתו בצבא הרוסי ועל בריחתו משם, ולא אדבר על ימי ישיבתו בלונדון במרתף של עוני, שהיה עושה את מלאכתו ביום בבית דפוס כסדר אותיות ובלילה היה עורך את המעורר, בזמן שדימו שהגיע קצה של הלשון העברית ופסקו סופרינו מלתת את תגובתם. על מה אדבר אני, על מה שחזיתי בו בברנר.

היום שלוש יום לעומר. לפני חמישים ושלוש שנים בימי ספירת העומר כשעליתי לארץ ישראל שיברתי את הדרך ונכנסתי ללמברג כדי לפרוש מידידי שהיו לי שם ובראשם החכם ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל. מצאני סופרנו הגדול שופמן שיחי' וביקש לעשות לי נחת רוח והביאני אצל ברנר.

באנו לחדר אחד וראיתי שם אדם מסורבל ושחוי, לבוש בגדים מהוהים, שתמהתי עליו שהוא מדבר עם שופמן כאדם שמדבר עם חברו ותמהתי על שופמן שהוא מדבר עמו כאדם שמדבר עם חברו. לא הספקתי לצאת מאותן התמיהות עד שבאה תמיהה שלישיית קשה מן הראשונות. מסורבל זה ברנר היה. ברנר שתיארתי אותו לי בדמות אדם סופר. אף על פי שהכרתי כבר כמה סופרים ובתוכם שלום עליכם עדיין לא באה רוח דמיוני על סיפוקה ועדיין ביקשתי לי צורת סופר כמות שצריך היה היוצר ליצור אותה. על כרחי הוצרכתי להשלים עם המציאות שזהו ברנר שהיה שמו מבהיק מתוך השילוח ומתוך שאר כתבי עתים ומתוך המעורר שנערך על ידו. זה האיש וזה לבושו. איש שאינו מצטיין בשום דבר מן הדברים החיצוניים שרוב בני אדם להוטים אחריהם, אבל מצויין הוא בדברים שלא כל אדם זוכה. אין צריך לומר, כשרון סופרים, אלא אף שיחתו מצויינת היתה בפשטותה ובתמימותה. לא היתה בה חריפות יתירה אלא אמת לאמיתה. בהרגשה עמומה הרגשתי כאילו היה אומר מה אנו ומה חיינו ומה צורך בלשון מדברת גדולות. וכשסיפרתי לו שאני עולה לארץ ישראל אמר לו לשופמן, אפשר שבאמת לא נשתייר לנער עברי אלא ללכת אל ארץ העברים.

טוב היה לספר על ברנר ולא לתחוב את עצמי באמצע. אלא זו מדה מהלכת על כל מספרי זכרונות ואף אני בעניי איני מנוקה מזה. מכל מקום כשאפשר אדלג על עצמי, אבל במקום שאי אפשר אי אפשר.

לאחר שפירשתי ממנו הלך ללוות אותי ודיבר עמי על סופרים וספריהם ובייחוד על סופרי גליציה וספריהם, שלא היתה רוחו נוחה מהם. מעתה קל להבין מה תמהתי שהכיר אותי לטובה, וביותר שהלך ללוות אותי לאכסניא שלי שהיתה רחוקה מדירתו. ולא זה בלבד אלא קודם שיצאנו מחדרו כתב לי שתי איגרות לוויה, אחד לאברהם רייזן לקראקא ואחד לאורי ניסן גנסין שהיה דר בפתח תקוה. עד היכן נהג ברנר פשטות בעצמו, עד שכתב עלי באיגרותיו ידידי חברי.

יפה היה להתעכב קמעה על רייזן בקראקא ועל ספר שיריו שנתן לי במתנה וכן על שאר דברים לענין הפייטן הזה. אבל אני מניח הכל מפני ברנר. מכל מקום אזכיר שקראתי לפני רייזן סיפור,

שלקחו ממני כדי לפרסמו בדפוס. אבל הסיפור אבד תחת ידו. לאחר כמה שנים בבית קהה בברלין בין קהה לקוניאק אמר לי ריזון קח גליון נייר ועפרון ואתה תרשום מפי את תוכן הסיפור וכמה ביטויים שאני זוכרם.

לא יצאה שנה ומחצה או אולי שתי שנים ומחצה אחרי שעליתי לארץ ישראל (מרוב ימים נשתכח ממני מנין השנים) עד שנשמעה שמועה שבא ברנר לארץ וכבר הוא בחדרה וכבר ראוהו עובד בפרדס. אף עתונו של בן יהודה הודיע שהסופר הידוע מדליק בא מן הגלות לארץ התחיה ונאמר לו ברוך הבא.

מחמת עצמי שמחתי על השמועה, מחמת ברנר לא שמחתי. אגיד ולא אכחד, ברנר כל העולם דומה היה עליו כעמק עכור וכל מעשיהם של היהודים היו בעיניו הבל ותוהו. הייתי חושש שמא יראה את יישובנו כדרך שראה שאר יישובים שבתפוצות הגולה וירפה את ידינו. אף על זאת חרד לבי, שמא יזלזלו בו אנשי העברית השמנה, שהיו מלגלים על סגנונו שאמרו מרושל הוא, אינו לפי הרוח העברי. הם לא היו יודעים שסגנון אורגני זה מיסוריו נארג.

אף סיפוריו עצמם לא היו רצויים לרבים. באותו פרק כתב עליו סופר אחד דברים קשים בעתון הזמן שיצא בוילנא, ולא נתקררה דעתו של זה עד שקרא לו לברנר סופר צועני, שנודד ממקום למקום, ועוד כתב עליו שהוא בולש את המקומות כדי להביא דברים רעים. עתה כשנשמע שעלה ברנר לארץ היו אנשים שאמרו לא עלה אלא כדי לבלש את היישוב ולכתוב עליו דברים רעים. מהולל שם השם שפחד שוא פחדתי. ברנר בא וראה את הארץ ואת עובדיה ונפשו דבקה בנפשו. ואף הוא מיד לכניסתו לארץ ביקש לעשות את עצמו עבד לאדמה. אבל כחו לא היה עמו כדי לאתו מעדר. לא יצאו כך וכך ימים עד שתפחו ידיו ונתנפחו אצבעותיו. הניח את המעדר ובא ליפו.

כבר ביום ראשון לבואו ליפו נודמן לי לראותו. אחר נתינת שלום ונשיקות פה הניח את כל הבאים אצלו והלך עמי. בדרך שאלני היכן הם המקומות שאני רגיל בהם. אחזתיו והבאתיו אצל הים.

דרך הילוכנו שאל אותי על כמה בני אדם וכן מה אני עושה ומה אני כותב ומה הם הספרים שאני קורא בהם. אמרתי לו, שינוי המקום וצרת הפרנסה וכובד החמה ממעטים את הקריאה. אבל קודם לעלייתי מרבה הייתי לקרות. וכאן אמר לי ברנר דברים שנפעמתי מהם. כדי להוציא את הדברים מידי סתמם אפרש אותם. אני הפלגתי בשבחם של שני סופרים, שניצלר ווסרמן, שמפורסמים היו באותו הדור. נתרגו ברנר ואמר, זיי מעגיץ ביי דיר די ריבע הייצן, פירוש תנודך עליהם להסיק לך. ובאותם הימים רואים היינו כל כותבי לועזית כאילו מעולים הם מכל סופרינו שבעברית ושבאידיש, ולסוף מעלה עליהם ברנר צעיר שכמותי שכל מה שפרסמתי אדם טומן בכף ידו ולא נודע כי בא אל קרבה.

אותו לילה ליל חורף היה והים יפה היה פי כמה מרובה משאר כל הלילות. עמדתי ושקתתי. שאל אותי ברנר, למה אתה שותק. אמרתי לו, שמח אני. וכדי שלא אהיה בעיניו סנטימנטאלי הוספתי ואמרתי, פעם אחת טיילתי עם סופר אחד ועל כל פסיעה ופסיעה היה עומד ואומר מה נאה מה נאה. ברנר שתק ופתאום כרע על ברכיו והשתחוה אפים ארצה. עשיתי את עצמי איני רואה, אבל אותו מעשה אלילי הדהימני. לא סיפרתי את הדבר לשום אדם חוץ מביאליק. ואף הוא היה משתומם. צריך אני לומר שכל ארבע שנים שהתהלכתי עם ברנר לא ראיתי בו מעשה שכזה ואף לא דומה לדומה. כל הליכותיו עם עצמו ועם אחרים אמיתיות היו.

חוזר אני לעיקר הדברים. דברים שחששתי מהם נתבדו. טובים שבחברינו מצאו בסיפורי ברנר מה שלא מצאו בסיפורי רוב הסופרים. ומה שמצאו בכתבו מצאו בו. תמה אני אם היה סופר עברי חוץ מביאליק שמשך אחריו עדה כברנר.

ביפו מצא ברנר כמה מחבריו הראשונים מימי רוסיא ומימי נדודיו בלונדון ובגליציה. הם שמחו בו והוא שמח בהם. פעמים הרבה משכני אחריו אצל כמה מהם. שיחתם חציה רוסית היתה וחציה אידישית ובלולה במלים שהיו חברי המפלגות שעברו נזקקים להן. פעם אחת אמרתי לו לברנר, תמה אני עליך שאתה מבטל זמנך עם בני אדם שכאלה. השיב לי ברנר, אין אתה מבין אבל אסביר לך, כשהתחיל מסביר לי אמרתי לו, אחר כל דברך מבין אני שאיני מבין.

בין אותם שהלך עמי ברנר לבקרים היה סופר אחד בעל בעמיו, שהיה נקרא לכל דבר שביישוב החדש. שמעתי שעשאו ברנר פיגורה בסיפורו מסביב לנקודה. שם ברוסיא השכיר עצמו ברנר לעשות לו רשימה של אוצר ספריו. בעל הבית קיבל אותו בעמידה הרבה לדבר על עצמו ועל כל מה שעשה בארץ ישראל אחר הגדולות והנפלאות שעשה ברוסיא. בתוך הדברים נכנסה אשתו וגילתה שמחתה על האורח. "כיבוד" לא הביאו. כשנפטרו משם לא כבשתי את דברי ואמרת לי לו לברנר, אפילו כוס מים לא הביאו לך. ברנר או שלא הרגיש בדבר או שהרגיש ולא היה איכפת לו. בין כך ובין כך דיבר בשבחו של בעל הבית. אחר ימים כשהיו מתגלגלים דברים על אותו הסופר היה ברנר אומר בנעימה, קפא לבו בבית הסופר. קפא לבו בבית הסופר, דברים הם מתוך אחד מסיפורי הראשונים שברנר היה אומר על עצמו שהוא יודעו על פה מלה במלה.

חברים ומיודעים אחרים מצא ברנר בארץ, מאותם שהכיר בישיבתו של הרב ר' העשיל נטע גנסיק ז"ל בפוטשפ אביו של אורי ניסן גנסיק. אזכיר שנים מהם, את ר' יעקב מלכוב ואת קרוגליאקוב, שהיה רגיל עמם יותר מכולם.

ר' יעקב מלכוב מן הקנאים שביפו היה, שכל מעשי היישוב החדש לא זכו בעיניהם. ואף על רבינו הגדול הגאון ר' אברהם יצחק הכהן קוק זכר צדיק לברכה כתב דברים קשים בהחבצלת הירושלמית. את פרנסתו מצא מלכוב מן היישוב החדש, שהפועלים מבוני היישוב החדש היו סועדים אצלו. כשם שמצא סעד בסוף ימיו על ידי רבינו הגאון זכר צדיק לברכה בזמן שהניחו חביריו בעירום ובחוסר כל. אשתו החולנית היתה עומדת מאור הבוקר ועד אחר חצות לילה בחדר רעוע והיתה מבשלת ומטגנת ואופה על שני פרימוסים סוערים ורועשים, שהיו שובתים בזמן שהיו האורחים מרובים. ביקשה להסתייע במכונה של פתילות ונמצאה שלא היתה טובה מן הפרימוסים. באותה שעה היה ר' יעקב רץ מאורח לאורח להשביע אותו בדא"ח (דברי אלקים חיים) ששמע מרבו. פעמים הרבה נכנס ברנר לסעוד אצלו והיה מאריך בסעודתו סעודת עוני מתוך שיחה עם שאר חבריו שהיו חוזרים עם חשיכה מעבודתם בהתקנת כבישים לתל אביב שעמדה בתחילת בניינה וכשמצאו את ברנר היו ממהרים ובאים לשולחנו כדי לשמוע את דבריו.

פעם אחת אמר לי יעקב מלכוב, רואה אתה את ברנר כיצד הוא קושר ומתיר את ארנקו. לא שקמצן הוא, אלא שקשה לו להוציא פרוטה על עצמו.

אהבה מסותרת היתה בלבו של ר' יעקב לחבירו הצעיר מן הישיבה שהיה קורוהו בלשון חיבה וגעגועים יוסף חיימקי והיה מזכיר לו נשכחות, שמא מתוך כך יחזור למוטב. משיב היה לו ברנר, עבירות שאתה רואה בי אינן עבירות בעיני ומצוות שאתה מבקש לזכות אותי בהן אינן מצוות בעיני. אחר שנרצח ברנר כתב עליו ר' יעקב קונטרס. אם איני טועה מות קדושים שם הקונטרס.

פונה אני אצל חבירו קרוגליאקוב. בית המערכת של הפועל הצעיר, שבו היה ברנר עושה כל הימים שהיה דר בילו, בבנין שלמעלה מחנות הספרים של קרוגליאקוב היה, ובערבי שבתות לאחר שהיה ברנר מסיים את מלאכתו במערכת היה יורד לחנות לראות בספרים שבאו מחוצה לארץ.

ברנר מרבה בקריאה היה. ואפילו העתונים הבאים מאמריקא רגיל היה לקרות, חוץ מספרי חכמת ישראל שהיה מונע עיניו מהם.

בערבי שבתות פגויים הם המורים ממלאכתם מחצות היום ולמעלה. היו רובם ככולם באים לחנות הספרים. והואיל וכל מורה ראה את עצמו סופר וכל סופר היה מורה נמצאה החנות מלאה מורים וסופרים. כשהיה ברנר נכנס היו מקיפים אותו בוויכוחים עזים שהיו נמשכים עד לשקיעת החמה. בודרו של ברנר היו כל המורים והסופרים פטריוטים נלהבים וממילא אדוקים היו בציונות ואף תלמידיו של אחד העם משוכים היו אחר הציונות, וממילא חלוקים היו על ברנר, וכל מאמר או סיפור שפירסם היה מכעיסם והיו מתפלמסים עמו. ברנר תקיף בדעתו היה ומימיו לא חזר מדבריו ואם התווכחו עמו הוסיף בעל פה דברים שהיו קשים מן הראשונים. איני מזכיר כאן את מאמרו שהרעיש את אחד העם ואת הועד האודיסאי ואת כל העסקנים שביפו. רק מה שראו עיני ושמעו אזני אני מספר.

חריפים ביותר היו הזויכוחים על הספרות. על המורים שרואים היו עצמם סופרים כבר דיברתי. מוסיף אני עליהם את העסקנים שרובם ככולם סופרים היו, אם לא בפועל הרי בכה, ואילו רצה הקדוש ברוך הוא לזכות אותם בכזית כשרון היו מכניסים כחם בדיו ולא היינו באים למה שבאנו. באותם הימים נתפרסמה פואימה פומפיוזית אחת שכל יפו נתלהבה הימנה, מפני שמצאו בה ממה שהנפש הפטרויטית מתאוה. ברנר לא נתלהב מאותה הפואימה, ולא עוד אלא שכתב עליה בקורת קשה, שהכעיסה את כל יפו. כשירדתי לברלין פגע בי בעל הפואימה והתפאר לפני ששיגר לו לברנר מכתב בויון שיזכור אותו כל ימי חייו. מעטים היו ימי חיי ברנר ורובם צער ויסורים ולא הספיק לו זמנו לפנות לבו לזלזולים שכתבו לו. ואף מיתתו מות קדושים לא כיפרה בעיני המשורר עיון הבקורת.

עוד לאותה הפואימה ואותה הבקורת. ברנר הרגיש בי שאני תמיה עליו שכתב דברים קשים על סופר מפורסם שכזה ודברים רכים על אחר שלא היה בעיני סופר. אמר לי ברנר, וכי איני יודע שזה בעל כשרון ומושל במכמני הלשון, אלא שיפה בעיני קורטוב אמת ולב טהור מכל מעשה הלשון.

מי ומי מסופרינו חשובים היו בעיני ברנר? ראשון לכולם ביאליק. בקי היה ברנר בשירי ביאליק בכל חרוז וחרוז. פעמים הרבה דרש עליהם תלי תלים של רמזים. זכורני פעם אחת שרה ריבה את השיר בין נהר פרת ונהר חדקל שנהגים היו לשיר אותו על חולות יפו בניגון תימני. כשהגיעה הריבה לחרוז כפתי אותו והביאיהו התחיל ברנר צוחק בכל כוחו עד שנתמלאו עיניו דמעות, כשהוא אומר, וכי במה כופתין חתן אם לא בחוט השני. על סיפורי ביאליק איני זוכר מה אמר. אבל זכורני פעם אחת אמר אחד מחברינו שמצא בסיפור מאחורי הגדר לביאליק ציור משל רומן של אנדרסן, הביט עליו ברנר בזעם וצידד פניו ממנו כשהוא אומר, לא היה לו לביאליק אלא לשום בכליו משל אנדרסן כדי להמציא לנו מבקר חדש. לגבי אותן השיחות שהיו העתונים מביאים בשם ביאליק וכן לגבי הקטעים מהרצאותיו של ביאליק לא היה לבו שלם עם ביאליק. אף היה קובל על ביאליק, הוא שהגבירים חובבי שפת עבר מתייקרים בו, אינו מביא אותם לעשות משהו לשם ספרותנו, למה, משום שאין ספרותנו חשובה בעיניו. כשהלוויתי את ביאליק בעלייתו הראשונה כשהיינו נוסעים ממושבה למושבה נתגלגלו דברינו על ברנר. אמר לי ביאליק, אוהב אני את ברנר משום שהוא אמיתי. אחר ימים כשהלכתי עם ברנר בחולות נוה שלום סיפרתי לו את הדברים. תקע ברנר רגלו אחת בחול ואמר, ובטעות נעימה מהו אומר? (טעות נעימה מאמר של ביאליק היה — אם איני טועה, נתפרסם בעילום שמו — ובו הטחת דברים כלפי ברנר).

שוה לביאליק ואולי למעלה ממנו היה מנדלי בעיני ברנר. דומה היה מנדלי על ברנר כאילו קיפל בכתביו את מעשיהם של כל ישראל בכל הדורות ובכל המקומות. וזו טעות שטעו רוב הסופרים שלא הכירו אלא גלות רוסיה ולא הכירו את מעשה הדורות. ולגבי ציוריו של מנדלי ולגבי כח לשונו היה מנדלי בעיני ברנר כרב שאין כל תלמיד יכול להיות כמותו. מאחר שמאמרו של ברנר על מנדלי מצוי איני מתעכב עליו.

קרוב ללבו מאוד מאוד היה ברדיטשבסקי. בו היה דבוק ובו ראה את המספר שסיפר לנו את יסורי בדידותו של האדם הישראלי הצעיר. מרוב חיבתו לברדיטשבסקי משתוקק היה להכיר אותו פנים אל פנים ובדרכו לארץ ישראל כתב לו שרוצה הוא לסוד אצלו. סיפר לי ברנר, שברדיטשבסקי בא לבית הנתיבות ושהה עמו כמה שעות כשהם בחוץ. בחוץ ולא בביתו. וקודם שנפטר ממנו רץ ברדיטשבסקי לחנות אחת וקנה דג מלוח ונתן לו לברנר צידה לדרך. זכר מעשה זה שברדיטשבסקי בעצמו נכנס לחנות וקנה לו דג מלוח וביקש מן החנוני לכרוך אותו יפה יפה מרגיש היה את לבו של ברנר. ברנר לא קיבל מתנה משום אדם, ואפילו לא מתנה קלה, ומעשה פעם אחת ישבנו בבית אחד והביאו לפנינו עוגות נאות שלא היינו רגילים כן בארץ ישראל וטעם מהן ברנר והגיד את שבחן. כשנפטרנו מבעלת הבית הושיטה לו לברנר חבילה של כמה פרוסות מאותה העוגה. כשהיינו בחוץ זרקן ברנר וקינח את ידיו בבגדיו. אספתי את העוגות ואמרתי לברנר, מה זאת עשית. השיב לי בחימה, די לי בלחם שאני אוכל מיגיע כפי, אני איני צריך לעוגות. אבל במתנתו של ברדיטשבסקי לא קץ, אדרבא היה משתבח בה.

חיבה מיוחדת חיבב ברנר את הלל צייטלין אף על פי שכבר נתפרדו דרכיהם ופירשו זה מזה. פעם אחת הביאו לו פריסת שלום ממנו. שאל ברנר מתוך חיבה, מה עושה הלל, ואם מבקש לכתוב, אם מוצא את העט, ואם מצא את העט אם מוצא את הדיו, ואם מצא זה וזה אם מוצא נייר לכתובה, ואם מצא את כולם ודאי מסלק ידיו מן הכתיבה.

מבני גילו של ברנר חביבים היו עליו גנסיץ ושופמן, הם וכתבם. עד כדי כך שאמר לי שידוע כל סיפוריהם בעל פה. ואם ברנר אמר אמת אמר, כל שכן לגבי עצמו, שמאוד מאוד היה נזהר שלא להתפאר בשום דבר. אף את סיפורי ידע מלה במלה, אלא שדברי מעטים היו ולא הגיעו לא בכמות ולא באיכות לדבריהם. ברנר בעל זכרון היה ומצא מקום בזכרונו אף לסיפורי אני. כשהיה ברנר מזכיר את גנסיץ או את שופמן רואים היינו בו שיש לו געגועים עליהם. על גנסיץ היה אומר, אציל הוא, כל פגעי החיים ויסורי עוני אין יכולים לו לפגום בו, אפילו קורט קטן שבנפשו. ולגבי שופמן משתומם היה ברנר על חריפותו ועל כח בטחונו בעצמו ואין צריך לומר על סגנון ראייתו. כשירד דוד שמעונוביץ לברלין נכנס ברנר לשמש תחתיו מזכיר במרכז המורים. פעם אחת ביום החמסין מצאתי את ברנר כשהוא גורר רגליו בחולות הלוהטים של יפו ובורעו ילקוט מרופט מלא וממולא כתבים, כשהוא הולך אצל אחד המורים כדי שיחתום עליהם. אמרתי לברנר, אם אין אתה מקפיד על כבודך, חייב אתה להקפיד על כבודנו, שלא יתגאה עלינו אותו אָפס בן הבל שברנר משמש אותו. אמר לי ברנר, כשהתגוררתי בלמברג בא לשם מרדכי אָהרנפרייז לבקר את קרוביו. באו והודיעו לי שהוא מבקש לראות אותי. עמדתי ללכת אצלו. מצאני שופמן ואמר לי, להיכן, אמרתי לו, נוף בי ואמר, וכי לא יפה לו לאָהרנפרייז שהוא יבוא אצלך ולא אתה אצלו. שופמן!

מכל המשוררים שעמדו לשירתנו אחר טשרניחובסקי חיבב ברנר את שמעונוביץ. כשם שחיבב את שירתו כך חיבב אותו ואת שיחתו, שני חדשים דרו בחדר אחד במלון על שפת הים. ובלילות כשהיו יוצאים לטייל היו עוברים על חדרי ומומינים אותי לטייל עמם. הייתי נגרר והולך ושומע שיחתם. שמעונוביץ אוהב היה להתפלסף. ברנר מצא בדבריו חפץ, אני לא מצאתי בהם חפץ ופעמים הרבה הפסתיו ואמרתי, אל תביאני לידי שעמום. ברנר צחק צחק של חיבה, שמעונוביץ צחק צחק שהיו הרוסים צוחקים עלינו הגליצאים. ממקום שאין עשו מבחין בין יהודי ליהודי יעקב מבחין בין יהודי ליהודי. אוסיף עוד דבר לשם שמעונוביץ. חיבב היה שמעונוביץ על אהרן דוד גורדון מחמת יושרו ועל יוסף אהרונביץ מחמת השכלתו ואף ש. בן ציון שהיה מבקר קשה ראה כמה משיריו של שמעונוביץ כשירים. מן המשוררים שמעונוביץ היה המשורר הראשון שהיה דר בארץ ישראל ושירים רבים על הארץ עשה בארץ. אחר שהניח ק"ל סילמן את עבודתו במרכז המורים והלך לירושלים להיות מורה בבצלאל נכנס שמעונוביץ לשמש תחתיו מזכיר. אבל את הארץ טעם כשהיה שומר כרמים בכרמי רחובות.

על אורלוף נתנבא ברנר שעתידי הוא להיות סופר גדול. השכלתו וכח ראייתו שושבינים טובים היו לכשרונו. אבל מצוקות החיים ריפו את ידיו ונבואתו של ברנר לא נתקיימה. כח עולה מצא ברנר בא' ראובני. משבח היה את סיפוריו שהכל מכוון בהם לעיקר ואין בהם יתירות. וזה היה בתחילתו של ראובני, קודם שפירסם את סיפורו הטוב את שמות. דומני שסיפוריו הראשונים רוסיית או אידיית נכתבו.

חיבתו של ברנר לר' בנימין ידועה ומפורסמת. נמשכת והולכת היתה מלונדון ועד לארץ ישראל ועד בכלל. כל שינויי ר' בנימין לא שינו דעתו של ברנר עליו. כיבדו בלונדון וכיבדו בארץ ישראל, כיבדו בזמן שבא בגפו וכיבדו בזמן שהיה בעל בית. פעם אחת הראה לי ברנר מאמר של ר' בנימין קודם שקבעו בהפועל הצעיר וכך אמר לי, רואה אתה חצי פסוק זה, כמה גלגולים נתגלגל מסופר לסופר וממליץ למליץ וכשאתה מוצאו במאמרו של ר' בנימין הרי הוא כמין בריה חדשה שעדיין לא היתה בגלגול. כשחלה ברנר את רגליו לקחו ר' בנימין לביתו ועשה לו מרחצאות של מי ים המלח. ברנר שנוהר שלא להטריח אדם ישב בבית ר' בנימין עד שחזר כח רגליו והתחיל יוצא במקלו, זה המקל שראוהו יוצא בו בשבת בפתח תקוה ולעזה עליו כל המושבה.

אזכיר עוד את אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ. לא היו בספרותנו שני הפכים כברנר ואז"ר. אז"ר בעל משפחה מרובה באוכלוסין היה ושלווה דורות פירנס, את עצמו ואת אשתו ואת בניו ובנותיו שילדה לו אשתו הראשונה ואת בנותיה שילדה אשתו השניה לבעלה הראשון ואת של שניהם ואת אביה של אשתו. ומשום כך הוצרך להתייגע הרבה. מלבד שהיה ספרן בבית הספרים שערי ציון ומורה בבית ספר של חברת עזרה ומורה בתלמוד תורה היה מלמד לזקנה אחת חמש פעמים בשבוע לקרות בספר צאינה וראינה בשכר עשרה פרנק לחודש. וברנר רווק היה. לא היה עליו לפרנס אלא את עצמו. זה דבר אחד. דבר שני, אז"ר שומר מצוות היה ומשכים ומעריב לתפילה, וברנר עבירות שבו לא ראה עבירות ומצוות שאחרים מתגדרים בהם לא ראה מצוות ולא נכנס לבית הכנסת אפילו ביום הכיפורים. ועוד, אז"ר דבוק היה ברבינו הגדול ר' אברהם יצחק קוק זצ"ל, ומה ששמע מפיו כתב וקרא את המאמר בשם פירוורים משולחן גבוה. וברנר אחר שהביא אותו אז"ר אצל רבינו שוב לא הראה עצמו לפניו ואפילו בזמן שהיה שכנו. אף על פי כן משוכים היו שני הסופרים זה אחר זה. אז"ר מחמת שהליכותיו של ברנר מיושרות היו וברנר מחמת הפשטות שבאז"ר. ועוד, מחמת שהסיפור הראשון שבספרותנו על הסוציאליזם (בת העשיר) מידו של אז"ר בא. כשאמרתי לו לאז"ר שאבוא אצלו עם ברנר צחק ואמר, מתירא אני שמא יכתוב עלי, ער וועט מיך בעשרייבען.

מספר גדול היה ביפו, ש' בן ציון שמו, חוץ ממנדלי ופרץ לא מצאתי בין המספרים גדול ממנו. דבוק הייתי בו עד לאחת והייתי יוצא ונכנס אצלו. כשבא ברנר ליפו משכתי והבאתי אצלו. ש' בן ציון קיבל אותו בכבוד גדול בתה ובקססים ובמרקחת של ענבים וביין מתוק ובכל דבר מאכל ומשתה שהיה בביתו. אבל לא אהב אותו. פעם אחת אמר לי, בעל הלסתות העבות וכח של כתף מתגנדר ביאשו. כשם שלא אהב אותו כך לא אהב את סיפוריו ואין צריך לומר את סגנונו. בטופס שלו בהשלוח תיקן לו בדיו אדומה כל שורה ושורה של סיפורי ברנר כמורה שמתקן חיבוריו של תלמיד שאינו יודע לכתוב. סודות אין בעולם, כל שכן באותם הימים ביפו. דברים שאדם עושה בתוך ביתו מתגלים מאיליהם. נתגלה לו הדבר לברנר ונצטער. אבל לא נטר לו. פעם אחת בלבד אמר עליו, כותב סיפורים סנטימנטליים בלשון של אכזר. פעם אחרת קבל לפני על שלא הביא ש' בן ציון שום סיפור מסיפוריו בספרים שהיה עושה לבתי ספר ומנע מן הילדים מלהכירו. כשבא לידו של ברנר לכתוב על סיפור חדש יקותיאל שפרסם ש' בן ציון הפליג בשבחו.

ש' בן ציון הדור בלבשו היה בזמן שרוב אנשי היישוב החדש, ואין צריך לומר הסופרים, לא דקדקו בלבושם. לבשו מה שלבשו, מהם מחמת עניות, מהם מחמת שלא היה הלבוש חשוב בעיניהם. פעם אחת ישבתי עם ברנר וישבו עמנו כמה מחברינו וחברותינו ועבר עלינו ש' בן ציון. אמרה אחת מחברותינו, כאיש כן לבושו. הוא נאה ובגדיו נאים. שתק ברנר ואחר כך אמר, פעם אחת באתי אצל שלום עליכם בזמן שהתקין עצמו ללכת לנשף שלום עליכם. אמר לה לאשתו, הביאי לי פוזמקאות נאים, אבל נאים שבנאים, שהרי ישאו אותי על כפים וטוב שיראו שאני לובש פוזמקאות נאים. זוהי הבדיחה היחידה ששמעתי מפי ברנר כל ארבע השנים שהתהלכתי עמו. סופרים אחרים היו שראה אותם ברנר כמעתיקי דברים וכמבריחי מעשים, שקוראים בלועזית דברים שנעשים בארצות נכר ומעתיקים אותם בשינוי שם ובשינוי מקום.

דלגתי על האלדדים והמידדים שכתבו ולא יספו. אבל מצטער אני שאין בידי להביא את דברי ברנר על סופרינו הגדולים שהיו בחוצה לארץ. הרבה שמעתי עליהם מברנר, אלא מאחר שאיני זוכר דברים כהווייתם איני מזכירם. מה שאני מעלה מזכרוני אני מזכיר, מה שבא עליו הספק איני מזכיר.

אביא שנים שלושה דברים על חכמי הזמן. את מעשה הלשון של בן יהודה ראה ברנר כבדיחה ארוכה. מגוחכת בלשונו של ברנר. על כל דבר שלא היה סובל היה אומר מגוחך הוא. ועל ר' יחיאל מיכל פינס אמר, שהוא מכווץ את הלשון, מביט במשניות או בשולחן ערוך ומתכוון לעשות כמתכונתם.

תלמיד חכם וחוקר היה בשכונתו של ברנר ביפו, יעקב גולדמן שמו. מסופרי העולם והצפירה והאסיף והארץ לזאב יעבץ היה, ומבני סיעתם של המשכילים היראים שבבוני הארץ היה ומגיד

שיעור בכל יום בבית המדרש שבגנה צדק היה ובסוף ימיו הוציא פירוש על המשניות ורוב הימים שהיה ברנר דר בנוה צדק שכנים היו ולא נודמנו זה לזה. קשה מזה, שאחד הרשעים המגוחכים שבסיפורו שכול וכשלוך יעקב גולדמן שמו. מה ראה ברנר לעשות כן? חידה היא ואין בידי לפתרה.

על סופרי אומות העולם שהיה ברנר שוקד על ספריהם איני מתעכב. אבל אזכיר, בצער אמר לי, גדולים שבהם שונאים אותנו ומעקמים את דמותנו, רק שניים שבמעלה כותבים עלינו טובות.

עשיתי מעין תקציר ממה ששמעתי מפי ברנר על סופרים וספרים, אף הבאתי שהוקיר עיניו מחכמת ישראל. גלל כן צריך אני להזכיר שהיה מוקיר את ר' נחמן קרוכמל, ובו ראה את אביהם של כל הרעיונות החיוניים שבספרותנו. לא בדקתי בספריו אם הזכיר את זה. מה ששמעתי מפיו אני מספר. עוד זאת אספר, יום אחד קודם שקיעת החמה הלכתי אצל ברנר לבקר. מצאתיו בחוץ יושב לפני חדרו האפל שעשה בו כל היום כשהיה עומד על רגליו לפני עמוד של עץ שהתקין לו. באותם הימים עצוב ומדוכא היה. מעיקה היתה עליו ישיבתו בארץ, שכל יום דומה לחבירו בלא טובה בלא שמחה. עם שאני יושב עמו התחיל מדבר על ימים שראה בגליציה ועל האוירה שם שהיא מחיה נפשות ועל בני הנעורים הרכים והענוגים שרובם כולם שוחרי טוב ומבקשי אידיאלים. לבסוף התחיל מדבר על ימים שעשה בזולקבי. בתוך הדברים אמר, אילו מצאתי את הסגנון המתאים (הסגנון ההולם בלשוננו) הייתי כותב סיפור על רבי נחמן קרוכמל וסיעתו. על אותו מעשה כבר רמזתי במקום אחר.

ברנר בקי בספרות ובבקורת הספרות ובמדעי החברה היה. בשאר המדעים לקויה היתה ידיעתו. יש דברים שלא ביקש לדעת, ויש דברים שהיה מצטער שלא הגיעה חכמתו בהם אפילו לשל תלמיד קטן. בזמן שהיה מתעסק בתרגום סיפורו של ינסן קרחונים אמר לי, אילו ידעתי מקצת ממה שזה יודע במדעי הטבע הייתי כותב סיפור נאה מזה. לימים קראתי את הסיפור וראיתי שהחליף ברנר שמות סקנדינביים בשמות מן המקרא. והלוא נתכוון המחבר להראות שתחילת בריאת העולם בסקנדינביה היתה. פעם אחת נתעסק ברנר לתרגם קונטרס קטן מרוסית של יעקב שרתוק הפאנמה הארץ-ישראלית והוצרך לתרגם מלה שמהלכת בכל הלשונות ושאל אותי. חכמתי לא היתה מרובה מחכמתו ואמרתי לו איני יודע. נצטער ברנר עלי ואמר, לך היה לדעת, אלא פריטנדנט על מקדש מלך ועל כסא מלך ועל הדרת מלך מה חשיבות יש בעיניו ידיעות בר בי רב. אפרש את הדברים. באותם הימים ביקשתי לתרגם את ספר הזוהר לעברית ולקחתי עצה ממפרש הזוהר המקובל ר' שלום בוזגלו מחברם של אותם הספרים. פעם אחת דיברתי בשבח סגנון הזוהר. אמר ברנר, הם לא ידעו מה זה סגנון. לא הם ולא כל כיוצא בהם.

ברנר בבחרותו למד תורה הרבה ומתמיד גדול היה, לסוף שנה ופירש. ומשפירש שוב לא חזר. לילה אחד מצאני יושב ולומד במסכת סנהדרין. וכבר יצאה עלי שנה ומחצה שלא למדתי גמרא, שבאותם הימים ביפו לא היו מצויות גמרות הרבה. וכשנודמנה לי גמרא ישבתי ולמדתי באהבה ובחשק ובקול ובכה. נכנס ברנר ואמר, רבע שעה ויותר אני עומד ומשתומם ממה שוטה זקן זה מוצא קורת רוח. בן עשרים ושנים שנה ומחצה הייתי באותו הזמן.

כבר אמרתי עיקר השכלתו של ברנר בספרות ובהיות החברה היתה, במקצועות אלו הגה ובהם היה מסיח ולא הגיח ספר או קונטרס או עתון בעברית ובאידיש וברוסית וכמדומני אף באנגלית שבא לידו שלא קרא. מתלבט היה בכל אותן הפרובלימות החברותיות שנתלבטו בהן רוב בני דורו. ודעתו קרובה היתה לדעתם של הטובים שבהם. אבל מכעיסים היו אותו המשוררים שמבקשים את שויון האשה לאיש בכל דבר ודבר. פעם אחת שמעתי כשהוא מתרגז ואומר לנערה אחת, בשביל אותו פייטן שמפייט דברים שהם בניגוד גמור לטבע לא ישנה הטבע תפקידו. מה היה המעשה, מחזה של משורר סקנדינבי קראה, מצאה שם אשה צעירה אומרת לבעלה בלילה הראשון אחר נישואיהם כל הזכויות שיש לגבר בענייני המין יש לאשה. וכשאמרה הנערה את הדברים לפני ברנר בא ברנר לידי כעס.

חזר אני לתחילתו של ברנר בארץ. מיום שבא לארץ קבע עצמו בין הפועלים שראו את תיקון נפשם בעבודתם, ולא קבע עצמו לא בין המורים ולא בין בעלי בתים ולא בין האמידים ואין צריך

לומר בין אותם שנחשבו ביפו קצת לעשירים. משום אבותיהן התרחק אף מבנותיהם. עד היכן, מעשה באחת שעלתה מן הגולה וביקשה להכיר את ברנר פנים אל פנים משום שקראה סיפור שלו בתרגום רוסי. אמר ברנר, תסתפק לה זו בבלררים שמסתובבים שם בסאלון של אמה. ומעשה בצעירה שעשתה דבר תמוה ואותם הימים סמוך לפסח היו ואמר ברנר, אילו הוצרכה לטייח את הבית ולנקות את החלונות לכבוד פסח לא היתה פנויה לדברים יתירים.

אסיים את פרק האשה בדבר זה. פעם אחת ערב שבת סמוך לחצות היום נכנסתי אצלו למערכת הפועל הצעיר. לאחר שסידר את ההגהות לגליון הבא יצא והלך עמי. בדרך אמר לי, המתן לי מיד אני יוצא. נכנס לבית אחד ואני המתנתי לו בחוץ ושמעתי שהוא מדבר קשות. כשיצא היו פניו זעומות ובקירוב כך אמר לי, לא מצאה לה למי לכתוב מכתבי אהבהים וכתבה לי ועדיין טוענת היא וכי מה עשיתי.

עוד דבר אחד אביא לענין שהזכרתי. פעם אחת חלה. הלכתי לבקרו. מצאתיו שהיה מיצר ודואג. אמרתי לו, קשים עליך יסורים. נוף בי ואמר, לא על יסורי הגוף אני מיצר, על נפשי אני מיצר, שאם יאריך חוליי ולא אוכל לעבוד יפנו לעשירים שבחובבי שפת עבר לבקש תמיכה לעלוב זה, ודבר זה קשה לי מכל המכאובים.

ברנר לא היה בו משנאת המעמדות ואין צריך לומר שנאה מחמת קנאה. כשאני מסתכל בארבע השנים שהייתי קרוב אצלו אולי יותר מכל אדם איני מוצא בו שמץ משנאת המעמדות. אלא שהגיע לידי דעה זו שכל שאין עילוויו מכוחו ומבקש גדולה לעצמו פגום הוא. מוסיף עליו תלמיד חכם שמתנשא בשביל תורה שלמד. וביותר שנואים היו עליו המשולחי הוהאמרכלים וכל הלובשים בגדי כבוד להתהדר על העם. ניסה אחד מהם להתקרב אצלו כדי להתווכח עמו או מתוך סקרנות. היה פוטר בלא דברים יתירים. כנגד זה שמר אהבה לכמה תלמידי חכמים שהכיר בילדותו. ברנר שלא שמר שום מכתב ואפילו משל הסופרים הגדולים היה שומר בין הפציו המעטים כרטיס שכתב לו רבו הרב ר' העשיל נטע גנסיין. תחילת הכרטיס כך הוא. את קולך שמעתי מתהלך בגן מכתבך וארא כי עירום אתה וד"ל. כשהראה לי ברנר את דברי רבו צחק מטוב לב.

כאן אומר דבר כנגד חברנו אברהם קריב שיחיה. ערב שבת אחד אחר הצהריים מטייל הייתי עם ברנר בחוצות זכרון משה בירושלים ועמנו דוב קמחי עליו השלום ועוד שנים שאף הם כבר בעולם האמת. נתגלגלו דברים על גבורי דוסטויבסקי ומהם על צדיקי אומות העולם. נענה אחד ואמר, והצדיקים שלנו במה הם צדיקים, בזה שמשמינים מזיעתם של עניים. הוסיף אחר ואמר, אני אספר לכם מעשה. רבי מפורסם דר בעירי שנחשב בעולם לצדיק גדול. עם שהוא מספר צעק ברנר מתוך כעס, ומה דעתך על המהר"ם מרטנבורג. שש שנים קיבל עליו יסורי בית הסתרה. לא הספיק לומר עוד עד שגעה בכייה.

כמו שסיפרתי קבע עצמו ברנר בין אנשי עבודה. חברינו שחיים עמנו היום ועד ביאת הגואל ודאי זכורים אותם הטיולים עם ברנר על שפת הים ובחולות יפו ובאותן המושבות שמצאו בהן עבודה או סיכויים לעבודה. שיחות של גילוי לב כבאותם הימים לא שמענו מאז, ואין צריך לומר מפי סופרים.

מלבד אותן השיחות מרצה היה לפרקים בקלוב הפועלים שלא על מנת לקבל שכר. סגנונו קל היה וקולו מלבב היה ודבריו פשוטים ומובנים לכל. לא היה מתמיה בעמקנות יתירה ולא בגינוני מרצים. אפילו מי שדיעותיו היו מועטות היה שומע ומבין.

על הרצאתו אחת אתעכב קצת. מוצאי שבת אחד משבתות החורף הרצה על מנדלי. הרצאתו משכה רבים מחמת המרצה ומחמת שלא היינו רגילים בהרצאות על ענייני ספרות ומחמת מנדלי. מנדלי באותם הימים שיחתם של הקוראים היה, ואין צריך לומר של רוב הסופרים שהיו קרובים לו ברוחם, ברוחם ולא בתורתם ובהשכלתם. כל סופר וכל חצי סופר ראה את עצמו קרוב אצל מנדלי. ומיום שכינה שלום עליכם את מנדלי סבא ואת עצמו נכדו של הסבא נתגלגל הכינוי הזה לפיו של כל מושך בשבט סופר ורחוקים שהיו רחוקים זה מזה ראו את עצמם נכדים לסבא אחד.

אספר קוריוז אחד שיש בו מאותות הזמן והמקום. מעשה שעשו המורים נשף מנדלי ונתכנסו לבית המדרש למורות על שם לווינסקי, לפי שהיה בו אולם גדול והיה שם מקום לאוכלוסא גדולה

והרצה אחד ממורי יפו על מנדלי, שבכל הרצאתו לא קראו בשמו אלא הסבא. ולא נתקררה דעתו של המרצה עד שאמר כל מה שיש בתורה ובנביאים ובכתובים יש בסבא. וכדי להדגים את דבריו קרא מכתבי מנדלי לפי טעמי המקרא. ולא אמר לו אדם לאותו פתי בלום פיך ושתוק.

ובכן הרצה ברנר על מנדלי בקלוב הפועלים שביפו. ברנר כדרכו דיבר דברים שיצאו מתוך לבו. ולפי שהיה לבו מר דיבר דברים מרים וקשים שלא שמעה כל און עד לאותה ההרצה. כל שכן בפרהסיא. ובקירוב כך אמר, כל מעשינו וכל הווייתנו מיום שהלכנו בגולה ונתרחקנו מעבודת האדמה אפס ותוהו הם. ואף של חובבי ציון ואף של הציונים, ולא עוד אלא שמגוחכים הם, ואף להרצל לא נשא פנים. נודעו כל הציבור והתחילו צועקים, חוזר מדבריך, רד, הורידוהו, סתמו את גרונו, ירד ואל ידבר, שמטוהו, אל תתנו לו לדבר. או לנו שהגענו לידי כך נאן בארץ ישראל לשמוע דברי בלע שכאלה. ברנר עמד עלוב ומדוכא ומיואש. פניו היו לוהטים במין אש שחורה ודומה היה שאם היו באים ומחתיכים את בשרו היה שותק. אבל לא ירד מן הבמה. שחכ שאם היה רוצה היה יכול לירד. זקן אחד בעל קומה ובעל הדרת פנים שבא באישון לילה ואפלה ממקום רחוק מן החצר הווארשאית שמאחורי הפרדסים קם ונטל את מקלו ויצא. כל כמה שאני זוכר זו היתה ביאתו היחידה בקלוב הפועלים ואף בשאר המקומות של אנשי היישוב החדש לא ראיתיו. הרעש פסק לשעה קלה אבל מיד חזר וניכר היה שלא במהרה יפסק. קפץ ועלה על הבימה יוסף אהרונוביץ והיסה את הציבור וביקש מברנר שידבר. ברנר השיב בצער, אימת הציבור עלי ואיני יכול להוציא הגה מפיו. עלה ר' בנימין ואמר, יוסף חיים דבר. ולשומעים אמר ר' בנימין, נשב ונשמע ואחר כך נתווכח עמו. ר' בנימין מכובד היה על רוב הציבור ודבריו היו נשמעים ורבים ידעו שכתב על עצמו עבד מעבדי הרצל ואם הוא מבקש לשמוע דברי ברנר צריכים לתת לו לברנר לדבר. חזר ודיבר. ולא חזר מדבריו הראשונים. שנים שלוש בחורים שקראו עצמם קומוניסטים (או אולי שם דומה לזה, איני זוכר בדיוק) התקינו עצמם למלחמה, להגן על ברנר מפני הבורגנים, כלומר אותו הציבור שרובו ככולו מצא את מחייתו הדלה על ידי עבודה קשה. ברנר לא הוצרך שיגיבו עליו במקלות. באותם הימים עדיין לא היו נוהגים בארץ ישראל להגן על אמונות ודעות על ידי מכות. דבר זה התחיל לאחר מכן ובמקום אחר. מפני כבודו של אותו חדרשן שקנה את עולמו לדור דורים במעשים גדולים איני מזכיר את שמו על אותו מעשה. והרי כבר היתה חברת לק"ח קיימת, כמו שהבאתי בספרי תמול שלשום. לק"ח ראשי תיבות לאמיר קלאפין חסינין, פירוש הבה ונכה את חסינין. אבל לידי מהלומות אף חברי לקח לא באו*.

אחותי דרך קצרה. מפני צורך הענין ארחיבנו קצת. בימי הרצל ובעתונו של הרצל די וועלט נתפרסם מאמר נחמד, ובקירוב כך נכתב שם, מיום שגלינו מארצנו כל ההיסטוריה שלנו נעשית על ידי אחרים. כל מה שהעמים בעלי האכסניא שלנו רוצים לעשות בנו הרי הם עושים. אבל עם יסוד הציונות עושים אנחנו את ההיסטוריה שלנו על ידי עצמנו בידינו ובכחנו אנו. רעיון זה קנה לו מיד את לבותיהם של הציונים עד שנעשה הדבר רווח בפי כל מטיף ציוני, שבציונות שאנו עושים — עושים אנו את ההיסטוריה שלנו. בא ברנר בהרצאתו ואמר, שההיסטוריה שלנו מגוחכת היתה קודם לציונות ומגוחכת היא עם הציונות. מעתה קל להבין כמה צער וכמה עלבון גרם ברנר לאותם שראו את עצמם שותפים למעשה ההיסטוריה.

ציערתי אתכם בהרצאתו של ברנר אשמח אתכם בדרשותיו. אבל צריכני להקדים שתי הקדמות, אחת על הארץ ואחת על הבריות.

חינו בארץ באותם הימים לא היו שמחים בכל עת. מי שלא זכה לשמחת הנפש, כלומר שמחה שאינה תלויה בדברים מן החוץ, היה הולך קודר ולחוץ. ואם ביקש מעט שמחה מאותם הדברים

* ד"ר חיים חסיין רופא לפי מקצועו מן הבילויים היה ובא כוחו של ועד חובבי ציון שבאודיסא היה וכל מעשיהם של חובבי ציון בארץ-ישראל על ידי חסיין נעשו, ולפי שסירב לבזבו כסף של חובבי ציון על כל מיני ספילים ונרגנים עשו יד אחת להכותו.

שהארץ מלאה מהם היום כגון תיאטראות וקרקסאות לא מצא, ואין צריך לומר קולנוע ורדיו שעדיין לא היו בעולם. אשרי מי שזכה לשמות בשמחת הארץ שאלמלא שמחת הארץ אין לנו תקומה.

אבל הארץ קמעה קמעה נבנתה. נבנתה במקום אחד נסתרה במקום אחר. אבל מעט מן השמחה משכחת יגון הרבה. שנה אחת שמחנו שנוסדה כנרת ושנה אחת שמחנו שנוסדה מרחביה ושנה אחת שמחנו על עין גנים ושנה אחת שמחנו על דגניה. ואף יפו עצמה הרחיבה את גבולה. כת קטנה של סופרים ומורים וחנוונים עשו להם חברת אחוות בית וקנו להם מדבר של חולות שמאחורי נוה צדק לבנות להם בתים. בראשונה הניחו אבן פנה לגימנסיה העברית ואחריה לכמה בתים, ששים בקירוב, שהם תחילתה של תל אביב. זו הקדמה אחת שקראתיה על הארץ. ועתה הקדמה שניה על הבריות ועמה גוף הענין. שהיה לי לספר על ברנר.

אנשי היישוב החדש רובם בחורים ובחורות היו, ומאחר שטובת עין שלטה בינינו, (לא היתה כמוה כל השנים אחר כך), אם נכנס זוג לחופה היינו שמחים.

שמחת נישואים כך היתה. בחור נותן עיניו בבחורה או בחורה בבחור, ואין זה יודע אם זו זיווגו ואין זו יודעת אם זה זיווגה, הולכים לטייל קמעה על שפת הים ונכנסים לשנות כוס תה בקלוב הפועלים וכן כל כיוצא. לא באו לידי מסקנא בא ההרגל ועשה את שלו. רואים הם שאינם יכולים לעמוד זה בלא זה עומדים והולכים אצל הרב לסדר להם חופה וקידושין או עושים חופה אצל זוג שיש לו חצר בלא כלי זמר ובלא פומביות. שומעים חברינו וחברותינו ומתכנסים ובאים לבית אחד ומביאים מן החנות מיני עוגות קטנות הבאים מגרמניא ומביאים יין וקוניאק ומיני פירות לפי העונה ומביאים את החתן עם הכלה ויושבים ואוכלים ושותים ומשיחים ושרים. יש שרים זבחו וזבחי צדק ובטחו אל ה' ויש שרים שירים אחרים. ואם היה שם אדם שמח משמח את הבריות בדברים שראה בעירו. לסוף עומדים ועושים מחול ומרקדים ושרים עד שאומר מי שאומר רבותינו הגיע זמן שינה.

ברנר כשהיה מזומן לשמחת חתן וכלה אם היו קרובים ללבו היה שותה כוס או שתי כוסות, ולסוף משים עצמו שיקור וקם ועומד ומסבב את עצמו כחייל רוסי בשכרותו. היה שמח הרבה היה עומד ודורש בנעימה כמגיד ליטאי. חורו ממקרא לרש"י ומרש"י לגמרא ומגמרא למדרש פליאה וממדרש פליאה לפושקין להבדיל או לדוסטוייבסקי או לטולסטוי או לרמזניטוב ומהם להבדיל לקונטרס ההתפעלות של האדמו"ר האמצעי, וממנו למלה חדשה שבדה בן יהודה מלבו וממנה לדיבור מפוצץ של עסקן או של עסקנסקי או של עסקנוביץ או של עסקנסון ומהם לשיר של ביאליק וממנו למחזור ולתפילה בלשון ארמי, ובשעת דרשתו היה מתלהב ומלהיב את הלבבות ומוכיח שכל החכמים לא נתכוונו אלא לחתן זה ולכלה זו שאנו שמחים בשמחתם. פעם אחת אמרתי לו לברנר, יפה כחך מכחם של כל מגידי יפו ששמעתי בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, ואמר לי ברנר שפעמים הרבה בבחרותו הציל את נפשו מרעב על ידי שהיה דורש לפני בעלי אומניות בבתי כנסיות שלהם. כשסיפרתי את הדבר לר' בנימין אמר ר' בנימין, כבר אמרתי שבכמה דברים דומה ברנר לפרץ סמולנסקין. שמע ברנר ואמר, אפילו לא דומה לדומה.

ברנר לא היה אדם שמח ולא ביקש שמחה לעצמו, אבל מאהבת חברים נעשה שותף לפרקים לשמחת אחרים. אסרו חג של סוכות אותה השנה שניתוקמו הבתים הראשונים של תל אביב העלו מדורה בטבורה של השכונה והכל היו שמחים, אנשים ונשים, זקנים וילדים, בעלי בתים ופועלים ואף ברנר היה באותה השמחה. אני לא הייתי שם, מפני שטרוד בסיפורי גבעת החול הייתי, אבל סיפרו לי ששמחה גדולה היה שם ואף ברנר היה שמח ומרוב שמחה צעק, יידן גיט מיר א מעסיר איך וייל זיך קוילין, פירוש יהודים תנו לי סכין רוצה אני לשחוט את עצמי.

כמו שאמרתי לא העמיד ברנר מחיצה בינו לשאר כל אדם. ולא זו בלבד אלא שממציא היה את עצמו לאנשים בודדים שהיו נימוקים בבדידותם. מתוך כך ניתן אף לי הצעיר שבחבורה לראותו בכל עת ובכל מדה ובכל מצב נפש ולראותו מקרוב. אם לא באתי אצלו בא הוא אצלי, אם לא בא לחדרי בא לאותם המקומות שהיה יודע בי שאני מצוי שם.

אגיד פרט קטן ואחר כך אחזור לעיקר. מזכיר הייתי בשלושה משרדים, בוועד של חובבי ציון

שביפו שהיה בא כחו של הוועד האודיסאי ובבית משפט השלום הראשון ובמועצה הארצי ישראלית שהימנה צמחה אספת הנבחרים וממנה הוועד הלאומי וממנו הכנסת. בכל עבודתי לא מצאתי חפץ. משום צורך הפרנסה בלבד משכתי בעול. פעם אחת נתנו גדולי יפו לבם לייסד וועד העיר, מפני שנתרעמו על ר' שמעון רוקח עליו השלום שהיה מנהיג את הקהלה על דעת עצמו בלא לקבל דעת אחרים. נתכנסו לישיבה וטפלו ישיבה לישיבה עד שלושה ימים ושלושה לילות ואחרונה שבהן נמשכה מתשע שעות בבוקר עד לאחר חצות לילה בהפסק שעה קטנה לסעודת היום של עוגות ותה ובהפסק שעה יותר ארוכה לתפילת מנחה ומעריב מפני החרדים שנשתתפו באותן הישיבות, ובסוף כל הישיבות קראני שיינקין לביתו כדי להתקין את התקנות כדי שיהיו מוכנות לבוקר לתתום עליהן, יצאו כמה ימים שלא נודמנתי לברנר. יום אחד בא ברנר אצלי ללשכת המשרד ומצאני שחוי על תלי תלים של ניירות כשאני מתאמץ לסדר את דבריהם של כל נואמי נאומים ומתווכחי וויכוחים ויושבי ישיבות, ומשום שהייתי מלא כעס עליהם שלא הבינתי מה אמרו, הראיתי לברנר מקצת מן הדברים, כלומר ראה עלוב זה במה הוא עסוק, נסתכל ברנר בניירות ואמר לי, אתה יושב על אוצר. אילו ישבתי אני על אוצר שכזה הייתי כותב כמה רומנים. משונים היו דברי ברנר בעיני. עכשיו אני יורד לעומק הדברים. אבל אני מודה לשם יתברך שפטרני מלהיות שומר של אוצר שכזה.

אחזור לענין שיצאתי ממנו. אמרתי שראיתי את ברנר בכל מדה. מה ראיתי בו? התנהגותו פשוטה בתכלית הפשטות היתה, וכוחות נפשו למעלה מכל מדה, אם כסופר ואם כאדם. והואיל והאדם שבו מהיכל הספרות היה אספר על סדר עבודתו כסופר.

כשהיה מרגיש בעצמו שסיפור מעשה מתרקם בלבו היה עוצר עצמו בחדרו ונועל את דלתו בפני כל אדם והיה עומד לפני עמודו וכותב בלא הפסק. ואם דפקו על דלתו לא פתח. פעם אחת מצאני אדם משעמם, תפס בי והתחיל מדבר. ראיתי שאני עומד לפני חדרו של ברנר ואירע שאותו היום שכת ולא נעל את הדלת וברחתי מפני השעמום לחדרו. מצאתיו עומד לפני עמודו. ראיתי שראשו שקוע בין כתפיו וכתפיו בולטות ומגיעות ממש על למעלה ושתני ידיו תלויות לו למטה כשואב מים שכבדו דליו עליו. וכשהסב את פניו ועטו היה בידו היה כליסטים מזויין. אחר אותו מעשה ולא מחמתו סיפרנו על סופרים. הזכרתי לפניו מספר גדול שהיה מכוער ביותר. אמר ברנר, כלום ראית מימך מספר גדול בעל צורה נאה, עבודתו עושה אותו מכוער, שיותר שהוא משקיע עצמו באותן הצורות שהוא מצייר מעלה הוא אותן על עצמו. אמרתי לו דרך צחוק, וכשהוא מספר על בני אדם נאים מה? אמר לי, אם אמיתי הוא משקיע בהם את כל הנוי שיש בו ואינו מניח לעצמו כלום. מאמין היה ברנר בעיבור צורה מן המסופר למספר ומן המספר למסופר. אבל מעולם לא שמעתי ממנו שקובל על היוצר על שלא יצרו בעל צורה נאה. פעם אחרת אמר לי, אילו היינו מסתכלים בשעת עבודתנו במראָה היינו רואים פנים של רוצח.

גמר את סיפורו ושיגרו למו"ל היה דומה למי שכלה לו עולמו ואין לו מה יעשה. באותם הימים מתחבר היה לבני אדם זלים שהם זלים ודבריהם זלים עד כדי ניבול פה. עד כדי כך הגיע לידי שעמום, עד שלא חס על עצמו והיה מקפח ימים ולילות עם ריקים שכל שיחתם כעורה. מעשה זה כך אני מפרש אותו. ברנר לא היה בעל דמיון. סיים כתיבת ספר גימר בו כל פרי הסתכלותו בעולם שנודמן לו להסתכל בו, כלומר באותה המציאות שנתמצא בה ומיצה אותה עד תכליתה. מה שאין כן בעל דמיון ואין צריך לומר בעל חזון, שכבר בזמן שעוסק בכתיבת ספר אחד כבר מראים לו שלושה עשר ספרים אחרים שמבקשים להכתב על ידו.

חוזר אני אצל ספריו. ברנר לא היה מדקדק לא בלבושו ולא בחדרו ולא בכליו, אבל כתב ידו היה נאה ומפורש והיה נותן דעתו על ספריו שיהו נדפסים על נייר נאה ובאותיות בהירות ומנוקים מכל שגיאות. כשיצא ספרו מכאן ומכאן על נייר גרוע ובאותיות רצוצות ומלא טעויות הדפוס נודעו וכתב לו למו"ל שמכאן ולהבא ידיו משוכות ממנו ומבטל כל צד ידידות שביניהם. ואותו המו"ל פ' לחובר היה, שהיו אהובים זה על זה.

צרות אחרות גרם לו לברנר ספרו מכאן ומכאן, כמו שאספר אחר כך. כאן אדבר על אופיו ועל דברים הבאים מחמת האופי.

ברנר בעל אופי חזק היה. אם עשה דבר לא נתחרט ואפילו היה עליו לסבול על ידו, ואפילו אם ניתן לשנות. מעשה פעם אחת שכר לו חדר ולא השגיח שהוא אפל. מפני שנכנס בשיחה עם בעל הבית לא נסתכל בחדר. מקצת דרכו של אותו בעל בית שהכרתי אותו אתם מוצאים בסיפור שכול וכשלוך. אם איני טועה חפץ שמו. כשבאנו לבקר את ברנר בחדרו החדש נבהלנו ואמרנו לו, צא מדירתך, שאם לאו לא תקרא ולא תכתוב. אבל הוא קיבל עליו יסורי החדר עד שכלתה שנת הדירה.

כל הכלים שהיו בחדרו לא היו מרחיבים את הדעת אלא מקצרים את הדעת. חוץ מן העמוד שעשה לו ביחוד לכתוב עליו. כשעלה לירושלים נתן לי את העמוד, וכשירדתי אני לחוצה לארץ נתתיו לר' בנימין עם שאר כלי חדרי וספרי, ואת הווילון שהיה משמש שומר בגדי מן האבק נתתי לדבורה בארון. לא לקחתי עמי מכל מטלטלי חוץ מתנ"ך ותמונה של רמברנדט ותכריך כתבי וכן כמה ספרים שנתנו לי סופרים. מחמת חיבת הכתובת שעליהם נטלתי אותם עמי לחוצה לארץ.

שוב תחבתי את עצמי לפרשת ברנר. מכל מקום מחמת עצמי לא שכחתי את ברנר. והריני חוזר אצלו. בכל עת עמד בפני פיתויי היצר (חוץ לגבי מצוות מעשיות) ולא נתפתה לשום דבר שאין בו צורך גמור לקיום הגוף. ואפילו דברים שהכל רגילים בהם מנע מעצמו. מעשה פעם אחת נתאכסן אצלי, מה שלא היה רגיל לעשות, שנוהג היה להתאכסן במלון של פועלים. בבוקר הבאתי לפניו סבון. אמר לי בקול קשה, טול מכאן לכלוכית זו. ברם צריך להזכיר שהיה לו גוף נקי ונסתפק במים. כל שגופו משומר מן העבירה גופו נקי. מימיו לא נמשך אחר שום דבר מיותר, ואין צריך לומר אחר הקניינים המדומים. הוא שקורא מובהק היה ורץ אחר כל ספר חדש לא היו בחדרו ספרים, חוץ מן הספר שקרא בו ומן הספר שעסק בתרגומו לשם פרנסתו וממלון רוסי עברי לאברהם כהנא. ספרים ששיגרו לו גדולי הסופרים ועליהם כתובות של חיבה וכבוד — אחר שקראם נתנם במתנה. יש שנתן למי שנתן ויש שנתן למי שידע בו שהמחבר חיבב עליו. לי נתן קובץ סיפורים לברדיטשבסקי.

כנגד זה היה משתדל עם צעירי הסופרים וטורח עליהם ועל כתביהם בגופו ובממונו. פעמים הרבה קימץ מפתו כדי להוציא ספר של צעיר. ולא היה מתקן מה שאין בו צורך גמור. בלשון גסה אמר, איני נכנס למטת אשת איש ואיני נכנס לתוך סגנון של אחר. אף עלי טרח והוציא את ספרי הראשון והיה העקוב למישור.

טוב היה לספר כיצד נכתב הספר ובכמה ימים נכתב ומה אמר עליו רבינו הגדול ר' אברהם יצחק קוק וצ"ל. וטוב מזה היה אילו צמצמתי עצמי למעשה ברנר ולא הוספתי מעשי אני, אלא אם אוציא את עצמי מסיפור המעשה מחסר אני את גוף הסיפור. סופר צעיר הייתי ועל ביגתי לא נשענתי. אם כתבתי סיפור הראיתיו לש' בן ציון. מצאו ראוי לרפוס פרסמתיו, לא מצאו ראוי לרפוס גנותיו או קרעתי.

אחר שכתבתי את סיפורי והיה העקוב למישור הלכתי אצל ש' בן ציון ולא מצאתיו בביתו. חזרתי והלכתי ולא מצאתיו. צעיר הייתי ולהוט לשמוע דעת מבינים הייתי. לקחתי ארבעה מטליתים קים שהם גרוש שלם שאפשר היה לקחת בהם חצי ככר לחם וחצי אוקיא זיתים והלכתי וקניתי לי בול ושלחתי את סיפורי על ידי הדואר לברנר לירושלים, שבאותם הימים דרתי אני ביפו וברנר בירושלים. אחר שבעה ימים בא מכתב מברנר ובו דברים על ספרי שכמותם לא כתב עלי שום מבקר מעולם. ועוד היה כתוב שם, שמבקש הוא להוציא את ספרי על ידו. כמה ימים אחר כך סיפר לי דוב קמחי עליו השלום שכינס ברנר סיעה של חכמים וסופרים וביניהם הדר' מהרש"ק מנהל בתי הספר של המזרחי וקרא לפנייהם את ספרי בדמע. מספר אני לך דבר זה, כדי להודיעך כחו של ברנר, שכונס חבורה וקורא לפנייהם ספרו של סופר מתחיל.

אתן ריווח בין המכתב ולמעשה ואפרש מה ראה ברנר שהניח את יפו ועלה לירושלים. והרי אוהב היה את יפו שמצא בה אנשים כלבבו, שמתפרגסים מיגיע כפיים, לא כירושלים שרובה אוכלת לחם חלוקה.

ברנר מעובדי העתון הפועל הצעיר היה והוא נתן לעתון הפועל הצעיר צורה, ולא היתה כת בארץ ישראל שהיתה חביבה על ברנר כאנשי הפועל הצעיר. אם איני מזכיר את כולם אזכיר מקצתם. אהרן דוד גורדון שטיפל ברנר במאמריו. יצחק וילקנסקי שבאו זה עם זה בכתובים עוד מימי המעורר. ואם מתרעם היה וילקנסקי על ברנר שגועף את קולמוסו בענייני היישוב שאין ידיעתו מגעת בו אפילו כדיעת בר בי בר לא נשתנתה ידידותם על ידי זאת. יעקב רבינוביץ שדעתו קרובה היתה לדעת ברנר בייחוד בענייני היישוב. דוד שמעונוביץ שכיבדו ברנר מחמת עצמו ומחמת שירתו. ואף יוסף אהרנוביץ עורך הפועל הצעיר חשוב היה בעיני ברנר. ואל תתמה שאיני מזכיר את ברל כצנלסון והרי יקר היה ברל כצנלסון בעיני ברנר, אלא שברל כצנלסון לא היה בעדת הפועל הצעיר, לכן לא מניתי אותו עמהם, אלא אם אתה רוצה לדעת דעת ברנר על ברל כצנלסון קח את קונטרסי על ברל כצנלסון ושם תראה.

הזכרתי רק את אלה שעשו להם שם על ידי דברים שבדפוס. ואתה הוסף עליהם אותם שלא נתפרסמו שמותיהם בדפוס אבל חקקו את שמותם בארץ בדמם שנשפך על הארץ ותראה ותבין עדה זו מה היתה בראשיתה. ואל תתמה שקצת משיירי אנשי הפועל הצעיר לא עמדו באידיאלים הראשונים, דע כי הכל לפי הדור, ובדור אשר רבו בו גבורי כח נתגברו גם הנחלשים על תאות גפשמ.

באותם הימים שעשה ברנר עם יוסף אהרנוביץ במערכת הפועל הצעיר והיה יקר בעיני אנשי הפועל הצעיר יצא סיפורו מכאן ומכאן, שקוינו למצוא בו בבואה של הארץ, שכל המספרים שעמדו לארץ ישראל מימות ר' זאב יעבץ ועד למשה סמילנסקי, יותר ממה שראו את הארץ ראו לנפשם מה שביקשו מן הארץ שהיא תראה להם. וכיון שהגיע סיפורו של ברנר בהולים היינו לקרותו.

הציץ בו יוסף אהרנוביץ ונודעו, לפי שמצא בו דברים מבהילים על עתון אחד בארץ ועל עורך העתון. ולפי שלא היה בארץ שום עתון שהיה ראוי לקרותו חוץ מן הפועל הצעיר ולא היה עורך שהיה ראוי לקרותו עורך חוץ מיוסף אהרנוביץ עורך הפועל הצעיר. הרי שנתכוון ברנר באותם הציורים המבהילים לפועל הצעיר ולעורכו. הרעיש עליו אהרנוביץ את כל חברינו ופירש עצמו מברנר. לא הועילו לו לברנר כל הוכחותיו שלא נתכוון לא לפועל הצעיר ולא לעורך הפועל הצעיר. דמיונו של מספר בסיפור שרואה צורות במקום אחד ומעבירן למקום אחר. אהרנוביץ באחת, עיקם ברנר את האמת ועשה את הפועל הצעיר מצע ליצורי בלהות. בעקבו של אותו מעשה כתב ברנר את מאמרו 'הז'ר הארץ-ישראלי ואביזריהו, שבירר בו אותו הרעיון שעמדתי עליו. ואם אינו מזכיר בו בפירוש מעשה מכאן ומכאן — מעשה יוסף אהרנוביץ הביאו לידי כתיבתו.

ברנר מדוכא היה. הוא שהיה נושא את צערו בלבו ולא שח את דאגתו לאחרים הרבה לדבר עמי באותו הענין. כל הימים שהכרתי את ברנר חוץ מליל הרצאתו על מנדלי שכבר דיברתי עליה לא ראיתי את ברנר בצער שכזה. יושב היה בחוץ לפני חדרו כשידינו נתונות בשרוולי בגדו כמי שאחזתו צנה והיה מביט לפניו כמי שכלה לו עולמו. הלכתי אצל אהרנוביץ. ובאותם הימים מקובל הייתי עליו ולא היתה אסיפה שנתית של הפועל הצעיר שלא היה משתבח לפני חברי הפועל הצעיר שסיפור זה וזה פרסמתי על ידו בשנה זו, ובכל דברי שדיברתי עמו להצדיק את ברנר לא הועלתי כלום. אהרנוביץ באחת, חטא חטא ברנר וכו' כפוי טובה הוא ברנר וכו'. מה שלא עשיתי אני עשה ר' בנימין. בהשכל ודעת הוציא מלבו של אהרנוביץ כל שמץ של תרעומת על ברנר ועשה שלום בינו לברנר. השלום החוזר, שמחת ברנר בפועל הצעיר לא החזרה. קץ בעבודתו והתחיל מבקש לו כדי חיותו ממקום אחר. ומקום אחר לא מצא ברנר בארץ עד שלא ראה לפניו אלא לרדת לאמריקה. איני זוכר אם זה היה קודם שהעלה את אחיו ואת אחותו לארץ או לאחר שהעלה אותם.

באותם הימים יצא שבועון עברי בירושלים, זה השבועון אחדות של מפלגת פועלי ציון, ועורכי העתון היו יצחק בן צבי, עכשיו נשיא מדינת ישראל, ודוד בן גוריון, עכשיו ראש ממשלת ישראל, ויעקב זרובבל, עכשיו ממנהיגי הפועלים. שמע יצחק בן צבי שברנר עומד לצאת מארץ ישראל

ירד ליפו וזימן את ברנר לעשות עמהם בעתון שלהם בירושלים. כל זה שמעתי מפי מר יצחק בן צבי (נשיא מדינת ישראל) בהרצאתו למלאת ארבעים שנה לפטירתו של ברנר. אחזור למקום שיצאתי משם. ברנר כתב לי שמבקש שיצא ספרי על ידו. וכאן נתערבו שני כחות. כנגדו ר' בנימין ביקש לשלוח את סיפורי לבן אביגדור לווארשא כדי להוציאני לאור עולם, ואהרנוביץ שראה עצמו בר מיצרא לגבי כל היוצא מתחת עטי ביקש לפרסם את סיפורי בהפועל הצעיר וראה בברנר משיג גבול. לסוף הוסכם בינו לבין ברנר לפרסם את הסיפור בפועל הצעיר ואחר כך יפרסם אותו ברנר בספר בפני עצמו.

שכחתי לספר, על המעטפה הוסיף ברנר, מחמת שלא היה בידו כדי לקנות בול, נתעכב המכתב בכיסי שבעה ימים. דרכם של מולי"ם שהם עשירים מן המחברים. בתולדותי אני באותם הימים עשיר היה המחבר מן המולי"ל, המחבר היה בידו לקנות לו בול, מה שאין כן המולי"ל שהוצרך להמתין שבעה ימים עד שמצא גרוש לקנות לו בול. ובאותם הימים הרי עורך של שבועון היה יחד עם מר יצחק בן צבי שיחיה שהוא עכשיו נשיא מדינת ישראל ועם מר דוד בן גוריון שהוא עכשיו ראש הממשלה.

כסף לא היה לברנר. נתגלגלו מעות לידו היה מוציא פחות משליש על עצמו לצרכיו ההכרחיים והשאר על אחרים. אם כן מה עשה? לזה קצת מר' בנימין וקצת מן האחים שטרייט. לסוף כשהגיע גמר הדפסת הסיפור ראה שטעה בחשבון והוצרך עוד לארבעה חמשה פרנקים. ולחזור וללוות לא רצה. כל הספר כולו בתבנית שמינית היה, ודפיו עם השער ועם עטיפתו ועם לוח הטעיות ששים ושמונה דפים.

באותם הימים גמרתי את עסקי ביפו ונפטרתי מכל שלש המשרות כאחת ועליתי לירושלים. בדעתי היה ללכת מיד אצל ברנר, שאמרו לי שהוא ממתין לי, אלא שהלכתי תחילה עם ק"ל סילמן ועם אחרים לבקש לי חדר כדי שלא יטריח עלי ברנר, שהיה ממציא עצמו לאוהביו לבקש להם דירה. כיוצא בזה סיפר לי ר' מרדכי בן יחזקאל, כשעלה לארץ טרח עליו ברנר לבקש לו חדר. אחר שהנחת את מטלטלי בהדרי הלכתי אצל ברנר לשכונת עזרת ישראל. עכשיו סימטא דחוקה היא בתוך רחוב יפו. באותם הימים שכונה משכונת ירושלים היתה.

חדרו קטן היה אבל מלא אורה. וחידוש מצאתי בחדרו, פרימוס וקומקום וכוסות וכלי סעודה, מה שלא היה כן בימי ישיבתו האחרונים ביפו. מיום שכלי של מים נתחלף לו בכלי של נפט. לא יצאה שעה קלה עד שזימן אותי לסעוד עמו. הוציא ככר לחם וזיתים ועגבניות וגבינה קשה נקראת קאטשקיבו ושפת קומקום לבשל לנו קאקאו שנעשה עליו משקה חביב. וקודם שמוג לי אמר, דו ביסטיך א פאטריציער, דארף מן דיר דאס גלאו אויסוואשין, פירוש הלוא פאטריציער אתה אם כן צריכין להדיח לך את הכוס. נטל כוס והדיחה ומוג לי. לאחר שאכלנו ושתינו עמד ואמר, בוא ואראך את ירושלים. כיון שיצאנו חזר לחדרו. כשיצא ראיתי שהוא טומן בכף ידו חפץ, אדם סקרני אינני ולא שאלתי מה זה בידך. הלכנו כמה שהלכנו ודיברנו מה שדיברנו עד שעמד ונכנס לחנות אחת מאותן החנויות שהיו אצל שער יפו ואמר לי, בוא עמי. נכנסתי אחריו. הניח את החפץ לפני החנוני ואמר לו, איהר מוסט מיר מוחל זיין, כ'דארף די צוויי בישליקים פון מייניט וועגן, פירוש ימחול לי מר, זקוק אני לאותם שני הבישליקים לשם עצמי. נענע לו החנוני ראשו ואמר, לעולם אל ישנה אדם ממנהגו והחזיר לו את מעותיו. מה פירוש זקוק אני לשני הבישליקים לעצמי ומה פירוש לעולם אל ישנה אדם מן המנהג. נוהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפטה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מן הישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמשה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנוני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת. בבקשה מכם הנמצא בזה איש שמוותר על עצמו בשביל ספר של אחר.

ספרי יצא וברנר בעצמו נתעסק במכירתו. שלח טפסים למוכרי ספרים שהיו נאמנים עליי ושלה טפסים לחבריו שבאמריקה שנתנו נפשם על ספר עברי ושילם במכתבים למכור את הספר. אחר שפרע כל יציאותיו למדפים הביא לי כל פרוטה שבאה לידו ממכירת ספרי. דבר זה

מספר אני בייחוד כנגד מולי"ם וזים שעשקוני ואפילו טופס אחד לא שלחו לי. מולי"ם אחרים יש שמדפיסים את דברי ואינם מזכירים עליהם את שמי.

יום אחד הביא לי ברנר גליון הצפירה ובו מאמר שכתב פ' לחובר על ספרי. אם אתה רוצה לקרותו אתה מוצאו בספרו ראשונים ואחרונים. ישבתי וקראתי את המאמר וברנר עמד עלי כשהוא מביט בפני. לסוף אמר לי ומה אתה אומר על זה? אני לא זכיתי מימי שתכתב עלי בקורת טובה שכזו. הוא לא זכה אבל שמח היה שאני זכיתי. טובת עין שכזו אינה מצויה בכל אדם ואין צריך לומר בין בעלי אומנות אחת. כל שכן שזה צעיר וזה זקן.

חלטתי תה והוצאתי לחם וחלוה שבקיץ היא מן המעדנים שאינם שכיחים וישבג וושתינו ודיברנו על כל מה שהיה קרוב ללבנו ובתוך זה על סופרים וספרים. מספר לספר ומסופר לסופר הגענו לאמביציות של סופרים. שאלתי את ברנר, ואתה מה שאלת לך ומה ביקשת לך? צחק ברנר ואמר, מבקש אתה לדעת מה היו האמביציות שלי? אמרתי לו דרך צחוק, רואה אני שירדת לסוף דעתי. אמר לי, מה שאלתי ומה ביקשתי, לאחר שנתפרסם סיפורי הראשון מתאוה הייתי שכל כתבי העתים שלנו וכל העתונים שלנו, יביאו ביום אחד דבר מדברי. אם אין כח הזוכר מטעני פעם זו בלבד דיבר ברנר על יצר הפרסום שהיה בו. מספר אני דבר זה, לפי שכל ימיו הרחיק עצמו מכל שמץ פרסום חיצוני ולא נתן לשום מראיין להתקרב אליו. זכור אני פעם אחת בא עתונאי אחד מחוצה לארץ וחזיר אחר ברנר כדי לראיין אותו. הרגיש ברנר בדבר והרחיקו. ולא זה בלבד, אלא אם כתבו עליו דברים לכבודו והראום לו קודם שקבעום בדפוס היה משדל את הכותב שלא לפרסמם. אביא שני דברים שהם אחד. לאחר שיצא סיפורו בין מים למים נכתבו עליו דברים קשים. קשה מכולם ביאליק, שכתב לו ספרך בין מים למים — מים במים. איני זוכר את הלשון מלה במלה, אבל אותן המלים מים במים זוכר אני. ביקש אחד מחבריני להפיס דעתו של ברנר וכתב בשבחו של הסיפור והלך והראה את מאמרו לברנר. קרא ברנר את המאמר ואמר, מאמרך ראוי לדפוס, אבל לפרסמו לא צריך. ושוב היה מעשה שנתכנסה חצי יפו למסיבה פומבית לשם ענין שאיני זוכר מה היה ודיבר שם מנחם שיינקין מעסקני יפו שבאותו הדור ובתוך הדברים הזכיר לגנאי את סיפורו של ברנר, משום שכתב שם שהצעירים והצעירות באו להרצאה פלוגית לשם חיכוך ברכים זה בזה. איני זוכר את הלשון, אבל אותן המלים חיכוך ברכים זוכר אני. ישב אחד מחבריני וכתב מאמר בשבחו של ברנר ובגנותו של שיינקין. קרא ברנר את המאמר ואמר, ראוי לדפוס, אבל להדפיסו לא צריך. וכשנעצו בו כל הקולמוסים מחמת שפגע בקדושת כתבי הקודש וכתב חוקר המטבעות העבריות מר שמואל רפאלי שמכר עצמו ברנר למיסיונרים לא תבע ברנר את עלבונו. כך היה ברנר נוהג לגבי עצמו, ואם הביאו לו מאמר בשבחו של סופר אחר ואם המאמר היה ראוי לדפוס היה טורח עליו לפרסמו. הרבה הרבה הרבה יש בידי לספר על ברנר, אלא אם באתי לספר איני מספיק.

הרבה סופרים הכרתי והרבה שמעתי מפי זקנים שהכירו את הסופרים שלפניהם, שהכירו את הסופרים הראשונים. לא אזכיר את כל בעלי השמועה, מקצת מהם אזכיר. הד"ר יוסף יצחק קובק, נולד בלמברג בשנת תקצ, סיפר לי דברים על חכמים וסופרים שהכיר בילדותו. כיוצא בו ישראל הלוי טלר נולד בעיר זלוטשוב בשנת תקצו. כיוצא בו אלעזר רוקח נולד בירושלים בשנת תריד. כיוצא בו דוד ישעיה זילברבוש נולד בעיר זאלישטשיק בשנת תרטו. וקצת דברים שמעתי בילדותי מחכמי בוטשאטש, שבבחרותם סוחרים גדולים היו והיו עסקיהם מביאים אותם למקומות שונים, ודרך חכמי בוטשאטש שאם באים לעיר שיש שם תלמיד חכם הולכים לראותו וכך היו נוהגים אף לגבי סופרים ואפילו לא היתה דעתם נוחה מהם מפני צד אפיקורסות שבהם. אף כאן בירושלים שמעתי דברים מפי ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ור' מיכל רבינוביץ ומפי הרב דר' מרדכי זאב ברוידא בן בתו של הגאון ר' צבי אורינשטיין מלמברג ומפי הרב דר' יהודה ליב לנדא, ממה שראה בילדותו מרבו הני"ף הכהן מבעלי הרואים וממה ששמע מאביו ר' משה ישכר לנדא שהיה מן המשוררים שבדורו, ובברלין בימות המלחמה הראשונה בקרתי חולה זקן מחבריו של ר' אליעזר לנדסהוט שסיפר לי ממה ששמע מוקנו שהכיר כמה מבעלי המאספים. הרבה שמעתי והרבה אני שומר בלבי ויכולני בלא לטעות הרבה לצייר לי את רוב הסופרים שעמדו לנו מתחילת הספרות

החדשה ועד עכשיו. מהם נצטיינו בחכמתם, מהם במדותיהם, מהם בהרפתקאותיהם, מהם בשיחות חולין שלהם, מהם במעשים של ליצנות. כשאני מסתכל בברנר רואה אני שכל הצטיינותו באופיו היתה. שלם היה בכל עשיותיו. לא עשה דבר: שלא לפי טיבו, ולא עשה שום מעשה שלא כרצונו. נאנס ועשה — עשה תשובת המשקל.

אפרש את דברי על ידי סיפור וממנו תראה עד היכן תמים באופיו היה. מעשה שנתעסק הוא ועמו ליפא סוקניק בתרגום ספר של ארטור רופין מגרמנית לעברית. קרוב הייתי אצל רופין וסיפרתי לרופין על ברנר ולברנר על רופין. יום אחד הודיעני רופין שהוא בירושלים במלון קאמניץ. אמרתי לו לברנר, רופין בא לכאן, נלך אצלו. הסכים ברנר והלך עמי. קודם שנכנסנו למלון נטפלו לנו מצחצחי-נעליים שישבו על פתח המלון. נתרצה ברנר לאחד מהם לצחצח את מנעליו. נכנסנו אצל רופין וישבנו עמו מתוך שיחה נעימה מלאת דעת. רופין שאל את ברנר על הימים שעשה בוויטשפיל וברנר הביאו בדבריו לתקן תיקון קטן בספרו. ראיתי שנתעורר לבו של ברנר עד שצהלו פניו. כשיצאנו אמרתי לברנר, וכי לא אמרתי לך שכדאי הוא רופין להכיר. נתכרכמו פניו של ברנר והעביר רגל על רגל ולכלך את מנעליו שצחצח אותם שעה אחת קודם לכן. כל כך קשה היה עליו הדבר ששינה את דרכו והתהדר במנעלים מצוחצחים. כנגד זה מוכן היה בכל עת ללכלך עצמו להפוך משכבם של חולים ולסייע בגופו חילכאים ונדכאים. יגיעות הרבה יגע השטן על ברנר שהרחיקו מן התורה וממצוות שבין אדם לקונו. אלמלא כן היה נחשב לצדיק גמור.

קשים היו הימים בירושלים. היום בער כתנור והאבק כיסה את העיר והמים ששאבנו מן הבארות תולעים היו בהם. ירושלים יגעה היתה מחמת התחלואים ומחמת החום ומחמת האבק ומחמת חוסר מים. כצללים נעו אנשים בחוצות ירושלים כולם אפורים מן האבק שכיסה אותם. בבואה של אותם הימים בירושלים העליתי על ספרי תמול שלשום. כנגדם יפים היו הלילות בירושלים. מי ימלא הדר זיווים ומי יספר חסדם.

אחר סעודת הלילה יוצאים היינו לשאוב רוח, שבחדרים העיק החום ועיקצונו היתושים. פעמים נתללו לנו מן הפועלים בבתי הדפוס או מתלמידי בית המדרש למורים ופעמים אף בחורי ישיבה. אם איני טועה לא נמצא בסיעתנו שום אמן מאמני בצלאל. ואולי אני טועה ואיני זוכר.

לילה אחד הלכנו עד למוצא. דרך טיולנו נתלותה לו לברנר ריבה אחת משכילה שחזרה באותם הימים מחוצה לארץ וניכר היה ששיחתה עריבה עליו. בת רב מרוסיא היתה ובנעוריה מסייעת היתה את מכיני הריבולוציה הרוסית. מרוב יגיעה בהדפסת פרוקלמציות באותם המרתפים הלחים חלתה והחזירות חברה לבית אביה. כדי להציל את נפש בתו מפגעי הדור הניח את הרבנות ועלה עם כל אנשי ביתו לארץ ישראל. באה לארץ ישראל ולא מצאה מה תעשה. נתנה דעתה להיות מורה. למדה עברית וקצת גרמנית ונסעה לחוצה לארץ ואחר כך וכך שנים חזרה לארץ. אותו הלילה הביאה אחד מחברינו לסיעה שלנו ונתלותה לו כל הדרך לברנר, שהרבה עמה שיחה, מה שלא היה רגיל כן עם כל נערה.

סמוך לחצות לילה חזרנו לעיר שמחים ומרווים מן האויר הטוב. חזר כל אחד לחדרו ואני וזה שהביא את הנערה לתוך חבורתנו נותרנו עם ברנר. הושיט לו ברנר ידו ואמר לו שלום. אמר לו לברנר, רואה אני שנתת עיניך בה. שתק ברנר ולא השיב לו. חזר ואמר, לא זוהי ידך מידה אפילו שעה קטנה. תפס ברנר עצמו בכובעו ונטל את כובעו מראשו והשליך את כובעו לארץ ודרך עליו ברגליו בועם. התחיל בן לווייתנו מגמגם. לא שמעתי מה אמר. לפי שהרכנתי עצמי להגביה את הכובע כשם שהגבהתי שם ביפו תכריך של עוגות שנתנה לו אשה ורקו. ברנר היה סר וזעף והלך וראשו מורד וגבו כפוף. רמזתי לו לבן לווייתנו שילך לו. והלכתי אני עם ברנר כשאנו שותקים והבאתיו עד לחדרו. ביקשתי ליכנס עמו, אבל הוא נעל את הדלת בפני.

הלכתי לחדרי והדלקתי את המנורה והטלתי את עצמי על מטתי ולקחתי ספר כדי להסיח את דעתי על ידי קריאה. ראיתי אדם עומד בחלון וראיתי שהוא ברנר. ירדתי ממטתי ופתחתי לו ואמרתי, אחלוט תה ונשב ונשתה. אמר ברנר, מוטב שנטייל. שנינו עייפים היינו ולא טיילנו. ישבנו ודיברנו עד הבוקר ואת הנערה ואת הבחור לא הזכיר. כל שיחתו על ערי חוצה לארץ

היתה, על הגנים ועל המגרשים שבלונדון שאנשים ונשים נגפשים שם ואין עינו של אדם צרה במעשה חבירו.

אחר אותו מעשה לא יצא ברנר מחדרו בלילות. איני יודע במה היה מתעסק. חודש אלול עמד בעיצומו ונפשי חמדה באותם הדברים שהנפש הישראלית חומדת בחודש הרחמים. זאת חמדותי עשיתי. אף נתלוויתי לחסידים ואנשי מעשה והלכתי אצל הכותל המערבי ואצל קבר רחל ואצל קברי שאר הצדיקים. כל ימי צבאי לא אשכח את הימים האלה. ואם אזכה — אף לעולם הבא. שתיים שלוש פעמים נכנסתי אצל ברנר ומצאתיו יושב ומגיה מאמר שלו או של אחרים, או מצאתיו יושב וקורא באותם הסיפורים והשירים שהיו פרחי הסופרים מביאים לו. בכניסתי היה אומר, אן גיליינט, כלומר מלאו כרסם בספרים וניסו לעשות כמתכונתם. ופעמים אמר, ראוי לדפוס. עבודה זו עשה לא כעורך ולא כמו"ל אלא לשם הסופרים והספרות.

מלבד שהיה ברנר סופר גדול שכתב ספרים שעדיין עומדים בחידושם עמד לה לספרותנו בימי מצוקתה וקימץ מלחמו הדל והוציא את המעורר ואת רביבים וספר של שופמן וספר של גנסיין וספר של אורלוף ואף את ספרי הראשון הוציא כמו שסיפרתי וכל פרוטה שבאה לידו ממוכרי הספרים נתן למחבר ולא נטל לעצמו שכר טרחה. יש עושה לשם פרנסה ויש עושה לשם כבוד, ברנר לשם סופרינו וספרותנו עשה וכל מה שעשה מתוך טובת עין עשה.

שוב צריכני לספר על עצמי, לא לשם עצמי אלא לשם ברנר. אני עמדתי לצאת לחוצה לארץ והיה הדבר קשה על ברנר אף על פי שפעמים הרבה אמר לי, טובה היתה לך ישיבת חוצה לארץ, היית קורא בספרים טובים וכן כל כיוצא. מה פירוש, ספרים טובים, אלא רוב הספרים שבארץ ברוסית היו ואני איני מכיר לשון רוסי וספרים גרמנים לא היו בארץ חוץ מספרי המופת שעדיין לא מצאתי להם מסילות בלבי. ומה פירוש, כיוצא. סבור היה ברנר שמרוב שאני משקיע עצמי בהלכות ארץ ישראל ובקבלה וחסידות אני מחסר את נפשי ממה שאדם צריך לדעת. וכששמע שאני עושה אצל חסידי בית אל ואצל הברסלבים ביקש להציל אותי מהם, ובייחוד מן הברסלבים, שבאותם הימים היה מעשה שחתנו של אחד מבני סיעתנו בשביל שנתדבק בחסידי ברסלב הניח את מלאכתו ופירש מאשתו הצעירה והניח עליה את בנו הרך והיה מתגורר במרתף אפל בירושלים כשהוא שוקד על ספרי רבי נחמן. ובכן שידלני ברנר שלא לצאת מארץ ישראל. ולענין פרנסה, כך אמר לי, שלישי אתה יכול להוציא משכר סופרים ושלישי אתן לך אני בכל חודש, אוך או מ' מוז צו הונגרן — הונגרט מן צו. פירוש ואם מוכרחים לרעוב קצת. — רעבים. אבל כבר גמור היה עמי לצאת לברלין ובייחוד שנזדמן לי בן לוויה בן ברלין הדוקטור ארטור רופין עליו השלום. ובאותם הימים היתה ברלין משאת נפשם של צעירים שכמותי שנדמה להם שהחכמה והמדע והשירה מרננים ברחובותיה. כיון שדחק עלי ברנר שלא אסע עניתי לו בלשונו של היינה בשירו טנהויור, איך זעהנע מיך נאך ביטרניסען, פירוש נכסף אני למרורים.

כשגגה שיוצא מלפני השליט היו הדברים. השביעני מרורים כרך של ברלין, אלא הואיל ולא על עצמי אני מספר אלא על ברנר חוזר אני אצל ברנר. יום אחד בא מכתב מברנר, שהוא עומד להוציא קובץ חדש של רביבים וכבר יש בידו כמה שירים ומאמרים וביניהם מאמר של שלום שטרייט עלי ומבקש הוא ממני שאשלח לו סיפור ולהודיע לו בטלגרמא אימתי אשלח.

אמתחתי היתה מלאה סיפורים, אבל אחד מהם לא היה מתוקן לדפוס. והימים ימי חורף ותנורי אינו מהוסק. וכדי שלא תאמר בעלת הבית שאותו הדייר אין בידו לקנות לו פחמים לתנורו אמרתי לה בשביל שאני בא מארץ חמה שחמתה באה לה מן החמה איני סובל את החום הבא מן התנור. עד היכן, עד שמוכרח אני לישוב בחלון פתוח. וכדי לטלגרף מברלין לארץ ישראל צריכין כסף וכסף כדי לטלגרף לא היה בידי. קניתי לי כרטיס וכתבתי לו מעט מהרבה, מה מצאתי בברלין ומה מצאתי בברלין. אחר ימים בא כרטיס ממנו, שנשא לו אשה את חיה ברוידא. ובשולי הדברים הוסיף ר' בנימין, אשת חב"ר כחב"ר, נקוד על כל חבר שבכרטיס לרמו שראשי תיבות הן, חיה ברוידא, חיים ברנר. מאותו הזיווג נולד בן שקראו ברנר אורי ניסן על שם חבר נעוריו אורי ניסן גנסיין שכיבדו בחייו וכיבדו אחר מותו.

נזכרתי דבר ואזכירנו, אף על פי שאין כאן מקומו. יום אחד עוד בימי יפו הגיעני העתון די וועלט ובו תרגום סיפורי עגונות ועמו שלושים וחמשה כתרים ששלח לי המתרגם ארנסט מילר עליו השלום שחילק עמי את שכרו. רצתי אל ברנר וסיפרתי לו. אמר לי ברנר, סופר צריך להת- בצר תחילה בלשון עמו. דברים אלו היו לי לעינים כל הימים, ובייחוד בימים שדרתי בברלין וראיתי סופרים מתבזים לפני מולי"ם ערלים. וכן סיפר לי הדוקטור אהרן אלישברג עליו השלום שהיה בעל בית ההוצאה היהודית יודישר פרלג. לאחר שנתייטשו מלראות את ספריהם יוצאים על ידי גוי באים הם אצלו בטענה שמחוייב הוא לשם כבוד ישראל להוציאם. ועוד סיפר לי אהרן אלישברג, לאחר שהעלה מכס ריינהרד מחזה של שלום אש על הבמה הגרמנית נתקנאו בו סופרים אף מן המפורסמים ובאו לברלין בדרמותיהם ורצו מתאיטרון לתיאטרון להציע להם את סחורתם. מקצתם ראיתי אף אני בעניבותיהם הפייטניות וכו'.

ואף בזה עמדה לי התנהגותו של ברנר, לא להמציא את עצמי לכבוד המדומה, שהרגילו עצמם סופרים, כגון מסיבות סופרים ונשפי סופרים. נזכר אני אותם ואיני יודע אם לצחוק אם להצטער. אומר לו סופר למי שאומר אילו עשו לו מסיבה של כבוד היו המולי"ם הגרמנים שומעים והיו מפרסמים את ספריו והיה כבוד ישראל מתרבה בעולם. הולכים ומבקשים להם גואמים וקריינים אם בצורת זכר או בצורת נקבה ושוכרים אולם ושולחים הזמנות. אם יש לסופר בגדי כבוד משלו מה טוב ואם לאו משאילים לו. פעם אחת טיילתי לי בפרוורי ברלין, חברו עלי שני חובבי ספרות וסחבו אותי לאולם אחד שעשו שם נשף לשם פייטן פלוני כדי להשלים את המנין. על כגון זה אמרתי, גדול הוא הכבוד שכדאי להתבנות בשבילו.

סיפרתי דברים על ברנר וטפלתי להם שבחים על עצמי. אם כן אעשה תשובת המשקל ואספר דברים שאין לי להשתבח בהם. מעשה שאמרתי לברנר, אי אתה מראה עצמך אצלי? ענה ואמר לי, עשית מחדרך פאטיש והיאך אבוא. אמרתי לו, בוא ואראך סיפור שכתבת. הלך עמי. הראיתי לו סיפור אחד האפיפיורית יוהנא היה שמו. ולא על האפיפיורית היה הסיפור, אלא על מורה אחת בכפר שבגליל העליון שאירעה מה שאירע את האפיפיורית שבאגדה. קרא ברנר את הסיפור וראיתי שפניו כועסות והולכות. לאחר שקרא החזירו לידי ואמר, כלכל לא אוכל סיפורים שכאלה. אף סיפורי בדים אינם פטורים מקורטוב מציאות. וכאן הוכיר עלי כל מיני סופרים שלא היה סובלם. פעם אחרת הראיתי לו סיפור האומנת והפרוץ. קרא את הסיפור ויצא למרפסת וחזר וקרא וטייל ארוכות וקצרות. לסוף חזר והציץ בסיפור. לסוף אמר בלשון של צער, כמה שאני יגע לעמוד על סודו של הסיפור יגע אני לבטלה. ועוד אמר, קשה לי להבין מה הביאך לכתוב סיפור שכזה. לסוף קיפלו ונתנו בבגדו ואמר, אקרא אותו בביתי. למחר החזירו לי כשכתוב עליו בכתב ידו ובאותיות גדולות לאורך כל עמוד ועמוד מששת עמודיו לא אבין בו כל מאומה.

אספר עוד דבר מאותם הדברים. ר' בנימין וברנר הוציאו קובץ. הוא הקובץ בינתיים שאין שמו של ברנר עליו כעורך אבל כל שגדפס שם מדעתו של ברנר נדפס. אם איני טועה כתוב שם ערוך על ידי 'פלדמן. הוא 'פלדמן הוא ר' בנימין. לקח ממני ברנר לשם אותו הקובץ את סיפורי לילות ובעל כרחי לקח אותו. שעדיין לא היה מתוקן והיה בדעתי לטפל בו עוד. מסר ברנר את הסיפור לדפוס וכתב עליו לר' בנימין, ילקו אותנו המבקרים. ובסוף לקיתי על ידי ברנר עצמו, שכתב עליו דברים קשים. אבל אף מזה הרווחתי, שנשתייר בדפוס אחר ששאר כל כתבי נשרפו עם ביתי בהומבורג וביניהם סיפורי הגדול בצרור החיים וניתן לי אחר כך לתקנו. זה כחו של אדם טוב שאם בא על ידו דבר שאינו טוב אף הוא נהפך לטובה.

עוד טובה אחת יצאה לי מזה. ברנר שהיה נזהר מלתקן דברי אחרים תיקן לי תיבה אחת שלא כדיון. ראה דקדקן אחד ונפל על הטעות וכתב עלי שאני חוטא בחוקי הדקדוק. צפיתי שיבוא בעל השגיאה וינקני מן השגיאה. אבל ברנר לא מצא את כל הענין כדאי להתעכב עליו. מכל מקום לי היה הדבר כדאי, שמכאן ואילך התנית עם העורכים שלא יתקנו לי דבר, אלא שלא כל עורך עמד בתנאי זה. הרי אני כתבתי מאכלות אסורות ובא לו עורך אחד ותיקן לי מאכלים אסורים.

חוזר אני לאותם הימים שהיה ברנר חי ואני דר בגרמניא. כותב מכתבים לא הייתי מעולם. אי אפשר לספר כמה קשה עלי כתיבת מכתב. באה גלויה מברנר שמחתי עליה וסידרתי בלבי תשובה ארוכה. לידי כתיבה לא באתי. לסוף באה המלחמה ונתקלקלו סדרי הדואר ונעשה שיגור מכתבים כל שכן למקום רחוק קשה למאוד ועדיין היה ספק אם יגיע המכתב למי שצריך להגיע. מצאתי לי עילה שלא לכתוב מכתבים.

יום אחד נתארחתי אצל מרטין בובר בהפנהיים. הלכתי לחנות ליקח לי ציגרטות. בדרך ראיתי עגלה בלא סוסים עומדת ברחוב ועליה היה מוטל חיל כשהוא מתחמם בחמה והיה דומה בגופו ובשערו ובפניו ובעיניו לברנר ובייחוד בייאושו שבצבץ מעיניו ובכל הוויתו. ועוד נוסף על כל אלה הביט עלי בתרעומת. נפעמתי ונרעשתי. יודע הייתי שאין זה ברנר, ואף על פי כן חשבתי שמא ואולי ברנר הוא, כגון שנשבה במלחמה והביאוהו השוברים לגרמניא. יודע הייתי שלא באה אותה המראה אלא כדי לייסרני וקיבלתי עלי לכשתפסק המלחמה אכתוב לברנר. נפסקה המלחמה ובאו בעקבה של המלחמה מלחמה אחר מלחמה ולא כתבתי לברנר. פעמים הרבה באו אלי מכתבים מארץ ישראל ואף אנשים שונים באו מארץ ישראל לגרמניא והביאו לי פ"ש מברנר. ויום אחד בא שלום שטרייט אצלי לוויסבאדין והביא לי דברים מברנר ומשאר חברי שבארץ ישראל. באותם הימים בא שינוי ברוחי. דברים שהבהבו בי מנעורי התחילו מתלקחים והולכים. השקעתי עצמי בתורה ובדברים הסמוכים לתורה וקניתי לי חברים חדשים שעשיתי אותם לי רבנים. באותם הימים נצנצה מחשבה גדולה בלבי, לאסוף את כל סיפורי המעשיות של החסידים ולסדרם ולהתקיי- גם שיהו שוים לכל נפש. הלכתי אצל מרטין בובר, שהוא בקי בהם וספריהם מצויים בידו, ודיברתי עמו שנעשה את הספר ביחד. נתרצה לי והסכים לעשות עמי. התחלתי עושה עד שעלתה בידי לסדר ספר אחד ולהתקיניו לדפוס. (נשרף בשריפת ביתי בהומבורג עם כל כתיבי וספרי). לרגל תלמודי התחלתי מחזר אחר ספרים עבריים ישנים, ופשפשתי בעליות גג ובמרתפים, ואם שמעתי שבכפר פלוני יש אדם שיש בידו ספר עברי שאיני מכיר הלכתי אצלו. בין כך לכך התחיל האמצעי עושה עצמו תכלית. נעשיתי מאסף ספרים ומתעסק עם ביבליוגראפים ועם מאספי ספרים. נתרחקתי קצת מרבותי שבארץ ישראל וכן מחברי הראשונים. וכשזימנו אותי לתת מחלקי לקבצים שהוציאו בארץ ישראל עניתי אין לי או לא עניתי כלום. ובלבי חשבתי לכשיצא סיפורי הגדול בצרור החיים שהיה עמי בכתובים ועמו שאר סיפורי שרבים מהם כבר היו מתוקנים לדפוס ועמם יצאו שני מחזות ואחד מהם רמברנדט ואסתר וכן אותם הקבצים שעסקתי בסידורם לא יקפידו עלי חברי שלא נעניתי להם.

יצאו כך וכך ימים שהיו בעיני כיום ארוך של תורה ועבודה. יום אחד בא מכתב משלום שטרייט ועם המכתב תכריך גליונות מארץ ישראל והיה כתוב בהם על הפרעות ביפו ועל ברנר שנהרג ובאיזה מיתה נהרג.

לא אספר עוד על ברנר, אבל אוסיף, שמצאוהו הרוג כשהוא אוחז בידו קומץ דפים של ספרו החדש שכתב ושאר כל הדפים מפוזרים היו ומתבוססים בדמו. הדם הוא הנפש. זה שכתב את ספרו בנפשו נתקדש ספרו בדמו.

כדי שלא יהו דברי ריקים מכל דבר תורה אזכיר דברים של תורה.

אמרו עליו על רבי חנינא בן תרדיון, שהיה יושב ודורש בתורה ומקהיל קהלות ברבים וספר תורה מונח בחיקו. הביאוהו ואמרו לו, מפני מה עסקת בתורה? אמר להם, כאשר ציוני ה' אלקי. מיד גזרו עליו להוציאו לשריפה. כרכוהו בספר תורה והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחוהו על לבו כדי שלא תצא נשמתו מהרה. אמרה לו בתו, אבא אראך בכך. אמר לה, אלמלי אני נשרפתי לבדי היה הדבר קשה לי. עכשיו שאני נשרף וספר תורה עמי, מי שיבקש עלבונה של תורה הוא יבקש עלבוני.

חס ושלוש שאני מדמה את ספרותנו החדשה לתורה או דומה לדומה, אלא אדם שקידש את חייו במותו ואת מותו בחייו ונהרג בארץ ישראל על ידי גויים בשביל שהוא יהודי מיהודי ארץ ישראל, ראוי לומר עליו, מי שיבקש עלבוננו הוא יבקש את עלבוננו, כמו שכתוב ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו, ופירש רש"י ז"ל וכפר וגו' ויפייס אדמתו ועמו על הצרות שעברו עליהם ושעשה להם האויב. ושאר כל הדברים בנידון זה כתבתי על ספרי בפתיחה לקדיש על הרוגי ארץ ישראל.

הערה כוללת, דברים שהבאתי בשם ברנר לא בלשונו של ברנר הבאתי, חוץ מן הדברים שאמר בלשון אידיש שקבעו עצמם בזכרוני כמות שיצאו מפיו. עוד זאת צריכני להעיר, שמיום שקראתי את ספרי ברנר עוד בחייו שוב לא קראתי בהם חוץ מספר שכול וכשלון שיצא בזמן שדרתי בחוצה לארץ. הוא שאם אתה מוצא בדברי דבריו שאינם הולמים את לשונו של ברנר הרי זה שכל מה שכתבתי מן הזכרון כתבתי ולא עיינתי בשום מאמר ממאמריו. ואף את מכתביו ומכתבי יוסף אהרנוביץ שיצאו לפני שנים לא ראיתי ולא קראתי. כשקראתי את מאמרי זה על ברנר ובהלתי בראותי שהוא תופח ועולה מרוב מעשי אני, עד שדומה שלא את מעשי ברנר אני מספר אלא מעשי אני, אלא לגזור כליה על המאמר לא רציתי, שהרי בכל עני ואניוטי שלי שומעים הימנו אף על ברנר, אם לא כמות שברנר ראוי הרי כמות שיש בידי לספר עליו ודי בזה.